...ki dla wszystkich.

№ 598

PRAWDA A PRACA

# KRÓTKA GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO

W STRESZCZENIU

podług dzieł

A. A. Kryńskiego, Ign. Steina i R. Zawilińskiego

Wydawnictwo M. ARCTA w Warszawie

KRÓTKA GRAMATYKA

JĘZYKA POLSKIEGO

Druk M. Arcta w Warszawie, Nowy-Świat 41
1914

KSIĄŻKI DLA WSZYSTKICH

# KRÓTKA GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO

W STRESZCZENIU

PODŁUG DZIEŁ

A. A. Kryńskiego, Ign. Steina i R. Zawilińskiego

i in.

Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie

# GŁOSOWNIA.

§ 1. **Głoski i litery.** Głoskami nazywamy dźwięki, składające się na mowę naszą, a wytworzone za pomocą narządów mównych, płuc, krtani, jamy nosowej i jamy ustnej i jej części, jako to: język, wargi, zęby, podniebienie.

Znaki pisemne, służące do wyrażania głosek, noszą nazwę liter. Zbiór wszystkich liter, używanych w danym języku, zowie się alfabetem czyli abecadłem.

Alfabet polski składa się z następujących 53 liter: **a, ą, b, b' (bi), c, ć, ci, cz, d, dz, dź, dzi, dż, e, ę, f, f' (fi), g, g' (gi), h, hi, ch, ch' (chi), i, j, k, k' (ki), l, ł, m, m' (mi), n, ń, ni, o, ó, p, p' (pi), r, rz, s, ś, si, sz, t, u, w, w' (wi), y, z, ź, zi, ż.**

Głoski dzielą się na samogłoski (**a, ą, e, ę, i, o, ó, u, y**) i spółgłoski (wszystkie pozostałe). Pierwsze powstają wtedy, gdy prąd powietrza, z płuc wy-

dymany, wprawia w drżenie struny głosowe w krtani i jednocześnie nie napotyka żadnych przeszkód w jamie ustnej; drugie wytwarzają się, gdy wydech napotyka w jamie ustnej zwarcie lub szczelinę.

Samogłoski ą i ę nazywamy nosowemi, gdyż przy ich wytwarzaniu powietrze przechodzi częściowo przez jamę nosową, częściowo zaś przez ustną; pozostałe zaś noszą nazwę ustnych.

Spółgłoski dzielą się na kilka grup, w zależności od tego, które części przewodu głosowego biorą głównie udział w ich wytwarzaniu. Dzielimy je więc na:

1) wargowe, t. j. wytwarzane obiema wargami: p, b, m, pi, bi, mi;

2) wargowo-zębowe, powstające wtedy, gdy dolna warga zbliża się do górnych zębów: f, w, fi, wi;

3) przednio-językowe, czyli zębowe: t, d, c, dz, s, z, ł, l, r, n, cz, dż, sz, ż, rz, przy których wymawianiu koniec języka zbliża się w większym lub mniejszym stopniu do górnych zębów i górnego podniebienia tuż za zębami;

4) średnio-językowe, czyli podniebienne, powstające wtedy, gdy środ-

kowa część języka podnosi się ku górnemu podniebieniu: j, ć, dź, ś, ź, ń;

5) tylno-językowe: g, k, h, ch, gi, ki, hi, chi, powstające przy udziale tylnej części języka, podnoszącej się ku górnemu podniebieniu.

Prócz tego spółgłoski: m, mi, n, ń, noszą też miano nosowych, przy ich wymawianiu bowiem część powietrza przechodzi przez jamę nosową.

Dalej spółgłoski dzielą się jeszcze na:

1) zwarte, czyli wybuchowe, wytwarzające się w ten sposób, że jama ustna zamyka się na pewną chwilę, a potem pod parciem prądu powietrza raptownie otwiera: p, t, k, b, d, g, m, n, pi, bi, ki, gi, mi, ń;

2) szczelinowe, czyli powiewne, powstające wtedy, gdy powietrze przechodzi przez wązką szczelinę w jamie ustnej, wytwarzając różne szmery: f, w, fi, wi, s, z, ś, ź, sz, ż, rz, ch, h, chi, hi, j;

3) zwarto-szczelinowe, do których wymawiania potrzebne jest i zwarcie, i szmer: c, ć, dz, dź, cz, dż;

4) płynne: ł, l, r, przy których wymawianiu powietrze płynie wolno przez jamę ustną.

Poza tem dzielimy jeszcze spółgłoski na twarde: p, b, m, n, ł, s, z, k, g i t. d., i miękkie: pi, bi, mi, ń, l, ś, ź, ki, gi, a także na dźwięczne, w których wytwarzaniu biorą udział drgające struny głosowe (b, bi, d, g, gi, w, wi, z, h, hi, dz, dż, dź, rz, ż, ź, r, m, mi, n, ń, ł, l, j) i bezdźwięczne, przy których wymawianiu struny nie drgają wcale: p, pi, t, k, ki, f, fi, s, ch, chi, c, cz, ć, sz, ś. Spółgłoski dźwięczne nazywają się też głośnemi albo słabemi, bezdźwięczne zaś— cichemi lub mocnemi.

§ 2. **Zmiany dźwięków.** *Samogłoski.* Samogłoska e przechodzi w o albo a, jeżeli następuje po niej jedna ze spółgłosek przednio-językowych: t, d, s, z, n, ł, r, np.:

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| wiedzie | — | wiodę | jedzie | — | jadą |
| niesiesz | — | niosę | lesie | — | las |
| wiezie | — | wiozę | leźć | — | lazłem |
| bierze | — | biorę | wierzę | — | wiara |
| ziele | — | zioła | mieli | — | miałem |

i t. d.

Samogłoski o i ę w zgłoskach zamkniętych, t. j. zakończonych na spółgłoskę, zwłaszcza dźwięczną lub płynną, zmieniają się na ó i ą, czyli pochylają

się; w zgłoskach otwartych, t. j. zakończonych na samogłoskę, pozostają niezmienne, np.:

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| koza | — | kóz | gałęzie | — | gałąź |
| broda | — | bród | grzęda | — | grząd |
| morze | — | mórz | męża | — | mąż |
| rogi | — | róg | wstęga | — | wstąg |
| robię | — | rób | dęby | — | dąb |
| woły | — | wół | wzięła | — | wziął. |

Czasem jednak pozostaje pochylenie samogłosek i w zgłoskach otwartych, np.: góra, córa, króla, wróbel, skóra, róża; zająca, drąga, miesiąca, tysiące, sądy, wielbłądy. Czasem też pochylają się o i ę w zgłoskach, zakończonych na spółgłoskę bezdźwięczną, np. kóp, cnót, robót, rąk, mąk, kurcząt.

Jeszcze inne zmiany samogłosek związane są ze zmianą znaczenia wyrazu. Tak więc:

i zmienia się w e miękkie:

wisieć — wieszać
widzieć — wiedzieć

i — w oj, a potem w aj:

pić — poić — spajać
gnić — gnoić — ugnajać

y — w u:

słychać — słuch
dyszeć — dusza

y — w ow i aw:

słynąć — słowo — sława
być — bawić

u — w ow:

kuć — kowal
snuć — snować.

*Spółgłoski.* Spółgłoski twarde przed miękkiemi samogłoskami e i i, oraz przed spółgłoską j miękczą się, t. j. zmieniają na odpowiednie podniebienne; nazywa się to zjawisko palatalizacyą spółgłosek, np.:

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| t miękczy się w | c, ć: | strata | — | stracę | — | stracie |
| d — | — dz, dż: | błąd | — | błądzę | — | błądzi |
| s — | — ś, sz: | kosa | — | kosić | — | koszę |
| z — | — ź, ż: | wóz | — | wozić | — | wożę |
| n — | — ń: | rana | — | ranie | | |
| ł — | — l: | kół | — | kolę | | |
| r — | — rz: | mór | — | morzę | | |
| k — | — c, cz: | męka | — | męce | — | męczyć |
| g — | — dz, ż: | noga | — | nodze | — | nożny |
| ch — | — sz, s: | duch | — | dusza | — | dusi |
| h — | — ż: | Sapieha | — | Sapieżyna. | | |

W podobny sposób miękczą się i spółgłoski wargowe:

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| p | miękczy się w | p' : | kapać | — kapie |
| b | — — | b' : | osoba | — osobie |
| m | — — | m' : | rama | — ramie |
| f | — — | f' : | lufa | — lufie |
| w | — — | w' : | rów | — rowie. |

Nie inny jest sposób miękczenia grup spółgłosek:

| | | | |
|---|---|---|---|
| st | miękczy się w | ść, szcz: | miasto—mieście—mieszczka |
| zd | — — | źdź, żdż: | brózda—bróździć—bróżdżę |
| sk | — — | szcz: | oklask—klaszczę |
| zg | — — | żdż: | mózg —móżdżek. |

§ 3. **Wymiana spółgłosek.** W grupach spółgłosek ćć, dźc, ćcz, śs, źrz po samogłoskach ć, dź, ś, ź dla łatwiejszego wymówienia przechodzą w j. np.: oćca — ojca, radźca—rajca, oćcze—ojcze, wieśski—wiejski, doźrzeć—dojrzeć. Także: mieśćski — miejski.

Tymi samymi względami ułatwienia wymowy tłómaczy się zmiana śrz, źrz w śr, źr na początku wyrazów, np. śrzoda—środa, źrzódło — źródło.

Grupy **czs** i **cs** przy tworzeniu wyrazów zmieniają się w **c**, a **ds**—w **dz**, np.: tka**czs**two — tka**c**two, boga**çs**two — boga**c**two, śle**ds**two—śle**dz**two.

Grupy **kt**, **gt** zmieniają się w **c**, **dz** przed samogłoską miękką **i**, np.: pie**kti**—pie**c**, sie**kti** — sie**c**, mo**gti** — mó**dz**, bie**gti** — bie**dz**; grupy zaś **tt** i **dt**, również przed **i**, w **ść**, np.: gnie**tti**—gnie**ść**, kła**dti**—kła**ść**.

Spółgłoski zębowe twarde **z** i **s** przechodzą w miękkie **ź** i **ś**, jeśli następująca po nich zębowa twarda mięknie się, np.: wio**sn**a—wio**śn**ie, grzę**zn**ę—grzę**źn**ie, czysty — czy**ś**ciej, bró**zd**a — bró**źd**zie.

§ 4. **Zanikanie i zjawianie się głosek.** *Samogłoski.* W niektórych wyrazach znikła samogłoska bądź na początku, bądź w środku, bądź też na końcu, np.: *igrać — grać*, *imienie — mienie*, *wieliki — wielki*, *alibo—albo*, *braci—brać*, *daci—dać*, *puści—puść*, *strzeży—strzeż*, *juże—już*, *takoże—takoż*.

Naodwrót w środku wyrazów zjawia się samogłoska **e**, t. zw. e r u c h o m e, między spółgłoskami, dla ułatwienia wymowy, np.: *pies—psa*, *lew—lwa*, *matek—matka*,

*płócien—płótno, makówek—makówka, rączek—rączka.*

*Spółgłoski.* W niektórych wyrazach zjawiają się w środku spółgłoski, np.: *zdjąć* zamiast *zjąć*, *zdrada* zamiast *zrada*, *wszystek* zamiast *wszytek*.

Naodwrót zanikły spółgłoski w wyrazach następujących: *serce* zam. *serdce*, *izba* zam. *izdba*, *obłok* zam. *obwłok*, *obalić* zam. *obwalić*, *szli* zam. *szdli*, *bodaj* zam. *Bóg daj*, *chrztu* zam. *chrzstu*, *przemyski* zam. *przemyślski* i t. d.

Podobnie zanika **t** w grupach spółgłosek **stn**, **stł**, **stl**, np.: *świsnę* zam. *świstnę*, *słać* zam. *stłać*, *złośliwy* zam. *złostliwy*, *bolesny* zam. *bolestny*. Podobnie: *gwiznę* zam *gwizdnę*, *bryznę* zam. *bryzgnę*; *pisnę* zam. *pisknę*, *klasnę* zam. *klasknę*, także *usnąć* zam. *uspnąć*.

Przy tworzeniu wyrazów spółgłoski **ż**, **sz**, **s**, **z** przed **s** wypadają, np.: *kaliski* zam. *kaliszski*, *ryski* zam. *ryżski*, *papiestwo* zam. *papieżstwo*, *męstwo* zam. *mężstwo*, *pruski* zam. *prusski*, *ruski* zam. *russki*, *francuski* zam. *francuzski*.

## Fleksya czyli nauka o odmianach wyrazów.

§ 5. **Części mowy.** Wszystkie wyrazy, wchodzące w skład mowy ludzkiej, nazywamy części ami mowy. Części mowy jest dziewięć:

1) rzeczownik
2) przymiotnik
3) liczebnik
4) zaimek
5) czasownik czyli słowo
6) przysłówek
7) przyimek
8) spójnik
9) wykrzyknik.

Rzeczownik, przymiotnik, liczebnik i zaimek nazywają się imionami. Imiona i słowa zjawiają się w różnych postaciach, w zależności od tego, w jakim pozostają stosunku do innych wyrazów, i dlatego też noszą miano części mowy odmiennych. Przysłówki, przyimki, spójniki i wykrzykniki są częściami mowy nieodmiennemi i nazywają się cząstkami.

Część gramatyki o odmianach imion i słów nosi miano fleksyi czyli od-

mienni. Odmiana imion nazywa się deklinacyą, odmiana słów — koniugacyą.

§ 6. **Rzeczownik i jego podział.** Rzeczownik jest częścią mowy odmienną, oznaczającą osobę lub rzecz, np.: *człowiek*, *król*, *koń*, *żaba*, *pole*, *ziemia*, *myśl*, *uczucie*.

Rzeczowniki bywają: zmysłowe, t. j. oznaczające osoby i przedmioty, które możemy rozpoznać za pomocą zmysłów, np.: *stół*, *dźwięk*, *woń*, *gorycz*, *chłód*, i umysłowe, oznaczające pojęcia, dostępne tylko umysłowi, jak: *Bóg*, *dusza*, *dobroć*, *gniew*, *cnota*.

Prócz tego rzeczowniki dzielą się na: pospolite, służące za nazwę wszystkim przedmiotom lub osobom, do siebie podobnym i należącym do jednego gatunku, np.: *chłopiec*, *kraj*, *rzeka*, *miasto*, i własne, oznaczające jedną tylko osobę lub przedmiot, np.: *Leonek*, *Polska*, *Wisła*, *Warszawa*.

Dzielą się też rzeczowniki na żywotne, oznaczające ludzi i zwierzęta, np.: *matka*, *nauczyciel*, *źrebię*, *motyl*, i nieżywotne, służące do oznaczenia przedmiotów, np.: *ławka*, *pokój*, *kamień*, *sól*;

żywotne rozpadają się na osobowe (*ojciec, wdowa, niemowlę*) i zwierzęce (*pies, sarna, gołąb, żuk*).

Prócz tego dzielą się rzeczowniki na jednostkowe, oznaczające jeden przedmiot, np.: *człowiek, ptak, żołnierz, drzewo*, zbiorowe, służące do oznaczenia zbiorowiska przedmiotów jednogatunkowych, stanowiących jedną całość, np.: *tłum, stado, wojsko, las*, i materyalne, oznaczające materyał w kształtach nieokreślonych, z którego można zrobić jakiś przedmiot, np.: *żelazo, glina, masło, kasza, ocet*.

Wreszcie odróżniamy jeszcze rzeczowniki zdrobniałe, oznaczające osoby i przedmioty drobne, np.: *stolik, książeczka, pólko*, pieszczotliwe, dla oznaczenia osób i przedmiotów miłych, wzbudzających sympatyę, np.: *braciszek, mateczka, dzieciątko*, oraz zgrubiałe, któremi nazywamy osoby i przedmioty wielkie, niezgrabne, niemiłe, budzące odrazę i pogardę, np.: *dziadzisko, domisko, córczysko*.

W dzisiejszej polszczyźnie rozróżniamy:

trzy rodzaje: męski, żeński i nijaki, np.: *dobry ojciec, dobra matka, dobre dziecko* i t. d.;

dwie liczby: pojedyńczą, dla oznaczenia jednej osoby lub przedmiotu, i mnogą—dla wielu osób lub przedmiotów, np.: *dobry ojciec, dobrzy ojcowie*; *dobra matka, dobre matki*; *dobre dziecko, dobre dzieci*; używana w dawnej polszczyźnie liczba podwójna, dla oznaczenia dwu przedmiotów, zanikła i pozostała tylko w postaci szczątkowej w niektórych formach, np.: *dwa, dwie, dwu, dwoma, oba, obie, obu, obiema, ręku, uszu, oczu, rękoma, oczyma* i t. d.;

siedem przypadków, t. j. różnych form, służących do wyrażania różnych stosunków pomiędzy pojęciami: 1. mianownik, 2. dopełniacz, 3. celownik, 4. biernik, 5. wołacz, 6. narzędnik, 7. miejscownik.

Rzeczowniki odmieniają się czyli deklinują przez liczby i przypadki.

§ 7. **Podział rzeczowników na deklinacye.** Rozróżniamy cztery deklinacye w języku polskim.

Do I-ej deklinacyi należą rzeczowniki rodzaju męskiego, zakończone w mianowniku liczby pojedyńczej na spółgłoskę twardą, np.: *syn, dom, las, brat*, lub miękką,

np.: *koń*, *król*, *wąż*, *gość*, a także imiona męskie zdrobniałe na o, np.: *wujcio*, *Tadzio*, *Genio*.

Do II-ej deklinacyi zaliczamy rzeczowniki rodzaju nijakiego na o, e i ę, np.: *jajo*, *koło*, *pole*, *zadanie*, *imię*, *kurczę*.

Deklinacya III-a obejmuje rzeczowniki rodzaju żeńskiego na a i i, np.: *matka*, *ława*, *książka*, *pani*, *ksieni*, *ochmistrzyni*, a także rzeczowniki męskie osobowe, zakończone na a i o, np.: *Kmita*, *sędzia*, *radca*, *Tarło*, *Fredro*, w liczbie mnogiej odmieniające się według pierwszej deklinacyi.

Do IV-ej deklinacyi wliczają się rzeczowniki rodzaju żeńskiego, kończące się na spółgłoskę miękką, np.: *kość*, *dłoń*, *brew*, *sól*.

Deklinacya czyli przypadkowanie rzeczowników tworzy się w ten sposób, że dodajemy różne końcówki do osnowy rzeczownika, która często różni się od mianownika. Tak np. rzeczowniki: *orzeł*, *dzień*, *rów*, *rząd* mają osnowy: *orł-*, *dń-*, *row-*, *rzęd-*.

§ 8. **Deklinacya I.** Rzeczowniki, należące do tej deklinacyi, mają we wszystkich

przypadkach obu liczb następujące końcówki:

| Liczba pojedyncza | Liczba mnoga |
|---|---|
| M. — o | owie, i, y, e |
| D. a, u | ów, i, y |
| C. owi, u | om |
| B. = M. lub D. | = M. lub D. |
| W. e, u | = M. |
| N. em | ami, mi |
| Mc. e, u | ach. |

Wzór I (osnowa na spółgłoskę twardą):

Liczba pojedyncza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | chłop | dom | syn |
| D. | chłop-a | dom-u | syn-a |
| C. | chłop-u | dom-owi | syn-owi |
| B. | chłop-a | dom | syn-a |
| W. | chłopi-e | domi-e | syn-u |
| N. | chłop-em | dom-em | syn-em |
| Mc. | chłopi-e | dom-u | syn-u. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | chłop-i | dom-y | syn-owie |
| D. | chłop-ów | dom-ów | syn-ów |
| C. | chłop-om | dom-om | syn-om |
| B. | chłop-ów | dom-y | syn-ów |
| W. | chłop-i | dom-y | syn-owie |
| N. | chłop-ami | dom-ami | syn-ami |
| M. | chłop-ach | dom-ach | syn-ach. |

Wzór II (osnowa na spółgłoskę miękką):

| | | | |
|---|---|---|---|
| | | Liczba pojedyncza | |
| M. | ból | wąż | koń |
| D. | ból-u | węż-a | koni-a |
| C. | ból-owi | węż-owi | koni-owi |
| B. | ból | węż-a | koni-a |
| W. | ból-u | węż-u | koni-u |
| N. | ból-em | węż-em | koni-em |
| M. | ból-u | węż-u | koni-u. |
| | | Liczba mnoga | |
| M. | ból-e | węż-e | koni-e |
| D. | ból-ów | węż-y | kon-i |
| C. | ból-om | węż-om | koni-om |
| B. | ból-e | węż-e | koni-e |
| W. | ból-e | węż-e | koni-e |
| N. | ból-ami | węż-ami | koń-mi |
| M. | ból-ach | węż-ach | koni-ach. |

Podług drugiego wzoru odmieniają się też imiona męskie zdrobniałe na o: *Józio*, *dziadzio*, *Stasio*.

*Uwagi o poszczególnych przypadkach.*

Mianownik liczby pojedyńczej nie ma w dzisiejszej polszczyźnie żadnej końcówki i przedstawia czystą osnowę z pewnemi zmianami: 1) tworzy się przez wstawienie e ruchomego, np.: *orzeł*, *lew*, *pies*, od osnów: *orł-*, *lw-*, *ps-*; 2) przez

pochylenie samogłosek o i ę w końcowej zgłosce, np.: *dwór*, *ząb*, od osnów *dwor-*, *zęb-*; 3) miękkie b' p' w' f' zmieniają się w mianowniku na twarde b, p, w, f, np.: *gołąb* (gołębia), *drop* (dropia), *paw* (pawia), *żóraw* (żórawia).

Dopełniacz liczby pojedyńczej ma dwie końcówki: a i u. Na a kończą się: imiona osób i zwierząt *(pana*, *chłopa*, *konia*, *lwa* z wyjątkiem: *wołu* i *bawołu)*, nazwy przedmiotów oddzielnych, narzędzi, naczyń, części ciała *(kosza*, *pługa*, *młotka*, *dzbana*, *palca)*, nazwy miar, wag, monet, gier i tańców *(łokcia*, *funta*, *talara*, *winta*, *mazura)*, oraz nazwy miesięcy *(stycznia*, *lipca*, z wyjątkiem *lutego)*; nazwy krajów, rzek, miast i wsi polskich *(Krakowa*, *Niemna*, *Wołynia*, *Tarnowa)*. Na u kończą się w dopełniaczu liczby pojedyńczej: rzeczowniki umysłowe *(rozumu*, *dowcipu*, *bólu*, *czasu)*, rzeczowniki zbiorowe i materyalne *(lasu*, *tłumu*, *ludu*, *ołowiu*, *grochu*, *tlenu)*, nieżywotne obcego pochodzenia *(kształtu*, *konterfektu*, *gatunku*, *ekstraktu)*, nazwy krajów, miast, wsi i rzek cudzoziemskich *(Londynu*, *Krymu*, *Renu)*.

Są tu zresztą liczne wahania. Niektóre zaś rzeczowniki mają podwójną końcówkę, przyczem zmieniają znaczenie, np. *lipca* (miesiąca) i *lipcu* (miodu), *zbiega* (dezertera) i *zbiegu* (spływu), *zamka* (u drzwi) i *zamku* (pałacu).

Celownik liczby pojedyńczej kończy się na **u** i **owi**; pierwszą końcówkę mają przeważnie rzeczowniki jednozgłoskowe (*bratu*, *księdzu*, *lwu*), drugą— wyrazy dłuższe (*orłowi*, *kogutowi*, *kasztelanowi*). I tu jednak są liczne uchylenia od tej zasady ogólnej, np.: *domowi*, *koniowi*, *ojcu*, *dyabłu*.

Biernik liczby pojedyńczej w rzeczownikach żywotnych jest jednobrzmiący z dopełniaczem, od nieżywotnych—z mianownikiem, np.: *brata*, *wołu*, *węża*, *stół*, *dom*, *grzech*. W niektórych wszakże wyrażeniach (w połączeniu z czasownikami) i nieżywotne mają niekiedy biernik podobny do dopełniacza, np.: *stanąć dęba*, *tańczyć walca*, *grać winta*, *wydać rubla*, *spłatać figla*.

Wołacz liczby pojedyńczej na dwojaką końcówkę: **e** i **u**. Pierwsza końcówka: **e** miękkie, miękczy ostatnią spół-

głoskę osnowy oraz zmienia **a** i **o** w **e** w poprzedniej zgłosce, np.: *orle*, *dziadzie*, *zębie*, *bracie*, *lesie*, *aniele*, *wietrze*, *kościele*, chociaż: *Piotrze* (zam. dawnego *Pietrze*), *lodzie* (zam. *ledzie*), *ubiorze* (zam. *ubierze*). *Ksiądz* ma — *księże*. Końcówkę **u** mają rzeczowniki, zakończone w osnowie na **g**, **k**, **ch**, **h**, oraz na spółgłoski miękkie, np.: *wrogu*, *roku*, *duchu*, *druhu*, *wężu*, *słoniu*, *pawiu*, *królu*, oraz niektóre inne, jak: *synu* (i *synie*), *wołu* i t. d. Ale: *Boże*, *Kozacze* (i *Kozaku*), *człowiecze* (i *człowieku*).

N a r z ę d n i k l i c z b y p o j e d y ń c z e j ma jedną tylko końcówkę: **em**, przed którą nie miękczą się ostatnie spółgłoski osnowy z wyjątkiem **g** i **k**, np.: *lasem*, *dworem*, *rogiem*, *krukiem*.

M i e j s c o w n i k l i c z b y p o j e d y ń c z e j ma, podobnie jak i wołacz, dwie końcówki: **u** i **e**. Przed **e** (miękkiem) zachodzą takie same zmiany, jak przy tworzeniu wołacza.

M i a n o w n i k l i c z b y m n o g i e j ma końcówki: **i**, **owie**, **y**, **e**. Końcówki **i** (z miękczeniem poprzedzającej spółgłoski) i **owie** mają rzeczowniki osobowe męskie, np.:

*chłopi*, *kupcy* (zam. *kupci*), *żacy* (zam. *żaci*), *Tatarzy* (zam. *Tatarzi*), *gburzy* (zam. *gburzi*), *sąsiedzi*, *panowie*, *ojcowie*; a końcówkę **y** rzeczowniki, oznaczające zwierzęta i przedmioty nieżyjące, np.: *orły*, *barany*, *stoły*, *dęby*, *wilki* (zam. *wilky*), *kruki* (zam. *kruky*), *drągi* (zam. *drągy*), *stogi* (zam. *stogy*). Czasem jednak osobowe przybierają końcówkę rzeczową **y** dla oznaczenia odcienia pogardy, np.: *chłopy*, *Żydy*, z drugiej zaś strony zachowały się dawne formy rzeczowników zwierzęcych z końcówką **i**, np.: *wilcy*, *krucy*. Zauważyć przytem należy zgodę podmiotu z orzeczeniem: chłopi przyszli, a chłopy przyszły, wilki zjadły, a wilcy zjedli.

Końcówkę **e** mają rzeczowniki, których osnowa kończy się na spółgłoskę zmiękczoną, np.: *oracze*, *węże*, *deszcze*, *bóle*, *goście*, a także osobowe rodzime z przyrostkiem **anin**, odrzucające w liczbie mnogiej przyrostek **in**, np.: *mieszczanin—mieszczanie*, *dworzanin–dworzanie*, *Krakowianin–Krakowianie*, a także spolszczone: *chrześcijanin—chrześcijanie*, *poganin—poganie*. Rzeczowniki, przyswojone z łaciny, na **an**, **in**, **yn** mają w liczbie mnogiej **i**, np.: *kape-*

*lani*, *kasztelani*, *bernardyni*, *paulini*, *dominikani* (i *dominikanie*), *franciszkani* (i *franciszkanie*), a także *hetmani*, *cygani* (i *cyganie*), *Hiszpani*, *plebani*.

Końcówkę e mają wreszcie rzeczowniki, przyswojone z łaciny, na *ans*, np. na *kwadranse*, *romanse*.

Cały szereg rzeczowników, przyswojonych z łaciny i greckiego i będących w tych językach rodzaju nijakiego, mają w liczbie mnogiej końcówkę a, obok właściwej y, np.: *dokumenta* (i *dokumenty*), *egzamina* (i *egzaminy*), *talenta* (i *talenty*), a także *koszta* (i *koszty*), *grunta* (i *grunty*), *kursa* (i *kursy*), *akta* (sądowe) i *akty* (w dramacie), *organa* (narządy) i *organy* (instrumenty muzyczne). W ostatnich czasach formy na y zaczynają coraz bardziej przeważać.

Osobno należy zauważyć deklinacyę nieforemną rzeczowników: *szlachcic*, *brat*, *ksiądz*, które mają liczbę mnogą: *szlachta* (odmienia się według deklinacyi III, jak np.: *herbata*), *bracia*, *księża*. Dwa ostatnie deklinują się w liczbie mnogiej w następujący sposób: **M.** *bracia*, *księża*, **D.** *braci*, *księży*, **C.** *braciom*, *księżom*, **B.** *braci*, *księ-*

*ży*, W. *bracia*, *księża*, N. *braćmi*, *księżmi*, Mc. *braciach*, *księżach*.

Dopełniacz liczby mnogiej ma dwie końcówki: ów, przeważnie dla rzeczowników z końcówką twardą, np.: *sąsiadów*, *panów*, *wołów*, *kruków*, oraz i (po c, cz, sz, rz, dz, ż — y), przeważnie dla rzeczowników z końcówką miękką, np.: *koni*, *strumieni*, *pawi*, *karpi*, *tysięcy*, *groszy*, *pieniędzy*, *mieczy*, *noży*, *węży*. Nie można tu jednak przeprowadzić ogólnej reguły, mamy bowiem takie formy, jak: *bólów*, *ojców*, *kupców*, *krajów* i t. p.; wiele też rzeczowników ma formy podwójnę, np.: *pisarzów* i *pisarzy*, *królów* i *króli*, *uczniów* i *uczni*, *nożów* i *noży*, *mieczów i mieczy* i t. d. Rzeczowniki na anin nie mają w dopełniaczu liczby mnogiej żadnej końcówki, np.: *włościan*, *mieszczan*, *chrześcijan*, także *pogan*, *przyjaciół*, *nieprzyjaciół*.

Biernik liczby mnogiej w rzeczownikach osobowych ma formę dopełniacza, w rzeczownikach zaś zwierzęcych i rzeczowych—mianownika: *panów*, *szewców*, *psy*, *konie*, *stoły*, *dęby*.

Narzędnik liczby mnogiej ma najczęściej końcówkę: ami, np.: *panami*,

*szczurami*, *rowami*. Niektóre tylko rzeczowniki mają końcówkę **mi**, np.: *końmi*, *przyjaciółmi*, *ludźmi*, *liśćmi*, a także *braćmi* i *księżmi*. Równorzędnie z końcówką **ami** jest w użyciu w dzisiejszej polszczyźnie dawna końcówka na **y** (po **g** i **k**: **i**), zwłaszcza w połączeniu z określeniem przymiotnikowem, np.: *szybkimi kroki*, *dawnymi czasy*, *dobrymi przyjacioły*, *wysokimi brzegi*.

Miejscownik liczby mnogiej kończy się zawsze na **ach**; dawna końcówka **ech** pozostała tylko w wyrazach: we *Włoszech*, na *Węgrzech*, w *Niemczech*, w *Prusiech* (i w *Prusach*).

§ 9. **Deklinacya II.** Rzeczowniki, należące do drugiej deklinacyi, mają następujące końcówki we wszystkich przypadkach obu liczb:

| | Liczba pojedyńcza | Liczba mnoga |
|---|---|---|
| M. | o, e, ę | a |
| D. | a | i, y |
| C. | u | om |
| B. | = M. | = M. |
| W. | = M. | = M. |
| N. | em | ami |
| Mc. | e, u | ach. |

Wzory:

Liczba pojedyńcza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | słow-o | pol-e | imi-ę |
| D. | słow-a | pol-a | imieni-a |
| C. | słow-u | pol-u | imieni-u |
| B. | słow-o | pol-e | imi-ę |
| W. | słow-o | pol-e | imi-ę |
| N. | słow-em | pol-em | imieni-em |
| Mc. | słowi-e | pol-u | imieni-u. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | słow-a | pol-a | imion-a |
| D. | słów | pól | imion |
| C. | słow-om | pol-om | imion-om |
| B. | słow-a | pol-a | imion-a |
| W. | słow-a | pol-a | imion-a |
| N. | słow-ami | pol-ami | imion-ami |
| Mc. | słow-ach | pol-ach | imion-ach. |

*Uwagi o poszczególnych przypadkach.*

Dopełniacz liczby pojedyńczej wszystkich rzeczowników rodzaju nijakiego kończy się na a. Rzeczowniki na ę tworzą wszystkie przypadki, z wyjątkiem mianownika, biernika i wołacza liczby pojedyńczej, od osnowy na eń albo ęć, w liczbie mnogiej—on, ęt, np.: plemię, plemienia, plemieniu, plemieniem, plemieniu, plemiona, plemion, plemionom, plemionami,

plemionach; zwierzę, zwierzęcia, zwierzęciu, zwierzęciem, zwierzęciu, zwierzęta, zwierząt, zwierzętom, zwierzętami, zwierzętach.

Celownik liczby pojedyńczej ma powszechnie końcówkę u, z wyjątkiem nielicznych rzeczowników: *południowi*, *imieniowi* (częściej: *imieniu*).

Narzędnik liczby pojedyńczej kończy się na em, przyczem poprzedzające spółgłoski g i k miękczą się w g' i k': *jajkiem*, *łóżkiem*, *sagiem*.

Miejscownik liczby pojedyńczej ma dwie końcówki: na e i u. Pierwszej używają rzeczowniki, zakończone w mianowniku na o, przyczem ostatnia spółgłoska osnowy miękczy się, a samogłoska a w poprzedzającej zgłosce zmienia się w e (p. § 2), np.: *oknie*, *słowie*, *maśle*, *ciele*, *gnieździe*, *zwierciedle*. Końcówkę na u mają rzeczowniki, zakończone w mianowniku na e i ę, np.: *morzu*, *polu*, *imieniu*, *plemieniu*, *cielęciu*, *pacholęciu*, a także zakończone w mianowniku na o z osnową na g, k, ch: *oku*, *uchu*, *jabłku*, wreszcie kilka jeszcze innych: *dobru*, *gorącu*.

Dopełniacz liczby mnogiej nie ma żadnej końcówki i równa się osnowie z pochyleniem samogłosek o i ę w ostatniej zamkniętej spółgłosce, oraz ze wstawieniem e ruchomego w razie trudnego do wymówienia zbiegu spółgłosek, np.: *drzew*, *nazwisk*, *imion*, *plemion*, *mórz*, *pól*, *jagniąt*, *cieląt*, *wiader*, *jabłek*, *den*. Niektóre rzeczowniki, kończące się w mianowniku na e, mają w tym przypadku koń- [illegible] (po ż, rz, sz, cz—y), np.: *podziemi*, *bezprawi*, *narzędzi*, *wybrzeży*, *nozdrzy*, *zaciszy*, *półroczy*. Ale rzeczowniki, pochodzące od czasowników na nie i cie nie mają wcale końcówki, np.: *zadań*, *uderzeń*, *obić*, *przedsięwzięć*; *przysłowie* ma *przysłowi* i *przysłów*.

Narzędnik liczby mnogiej ma końcówkę ami, a w niektórych rzeczownikach, obok niej, końcówkę krótką y, np.: temi *słowy* (i *słowami*), przed wielu *laty* (i *latami*), pod twojemi *skrzydły* (i *skrzydłami*).

Rzeczowniki, kończące się w mianowniku liczby pojedyńczej na um, przyswojone z greckiego i z łaciny, w liczbie pojedyńczej we wszystkich przypadkach nie przybierają

żadnych końcówek, w liczbie mnogiej zaś odmieniają się w następujący sposób: **M.** *gimnazya, licea*, **D.** *gimnazyów, liceów*, **C.** *gimnazyom, liceom*, **B.** i **W.**=M., **N.** *gimnazyami, liceami*, **Mc.** *gimnazyach, liceach*.

Osobno należy zauważyć deklinacyę kilku rzeczowników nieforemnych:

Liczba pojedyncza

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | książę | | dziecię | oko<br>ucho |
| D. | księcia, | książęcia | dziecięcia | oka<br>ucha |
| C. | księciu, | książęciu | dziecięciu | oku<br>uchu |
| B. | księcia, | książęcia | dziecię | oko<br>ucho |
| W. | książę | | dziecię | oko<br>ucho |
| N. | księciem, | książęciem | dziecięciem | okiem<br>uchem |
| Mc. | księciu, | książęciu | dziecięciu | oku<br>uchu. |

Liczba mnoga

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | książęta | dzieci | oczy | uszy |
| D. | książąt | dzieci | oczu, oczów | uszu,<br>uszów |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| C. | książętom | dzieciom | oczom | uszom |
| B. | książąt | dzieci | oczy | uszy |
| W. | książęta | dzieci | oczy | uszy |
| N. | książętami | dziećmi | oczyma, oczami | uszyma, uszami |
| Mc. | książętach | dzieciach | oczach | uszach. |

| | Liczba pojedyńcza | Liczba mnoga |
|---|---|---|
| M. | niebo | niebiosa |
| D. | nieba | niebios |
| C. | niebu | niebiosom |
| B. | niebo | niebiosa |
| W. | niebo | niebiosa |
| N. | niebem | niebiosami |
| Mc. | niebie | niebiosach (niebiesiech). |

§ 10. **Deklinacya III.** Rzeczowniki, należące do trzeciej deklinacyi, mają we wszystkich przypadkach obu liczb końcówki następujące:

| | Liczba pojedyńcza | Liczba mnoga |
|---|---|---|
| M. | a, i | y, i, e |
| D. | y, i | — i |
| C. | e, y, i | om |
| B. | ę, ą | y, i, e |
| W. | o, i | = M. |
| N. | ą | ami |
| Mc. | e, y, i | ach. |

W z ó r I (z osnową na spółgłoskę twardą):

Liczba pojedyncza

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | mowa | klatka | Kmita | Fredro |
| D. | mowy | klatki | Kmity | Fredry |
| C. | mowie | klatce | Kmicie | Fredrze |
| B. | mowę | klatkę | Kmitę | Fredrę |
| W. | mowo | klatko | Kmito | Fredro |
| N. | mową | klatką | Kmitą | Fredrą |
| Mc. | mowie | klatce | Kmicie | Fredrze |

Liczba mnoga

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | mowy | klatki | Kmitowie | Fredrowie |
| D. | mów | klatek | Kmitów | Fredrów |
| C. | mowom | klatkom | Kmitom | Fredrom |
| B. | mowy | klatki | Kmitów | Fredrów |
| W. | mowy | klatki | Kmitowie | Fredrowie |
| N. | mowami | klatkami | Kmitami | Fredrami |
| Mc. | mowach | klatkach | Kmitach | Fredrach. |

W z ó r II (z osnową na spółgłoskę miękką):

Liczba pojedyncza

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | praca | kusza | rola | Trapszo |
| D. | pracy | kuszy | roli | Trapszy |
| C. | pracy | kuszy | roli | Trapszy |
| B. | pracę | kuszę | rolę | Trapszę |
| W. | praco | kuszo | rolo | Trapszo |
| N. | pracą | kuszą | rolą | Trapszą |
| Mc. | pracy | kuszy | roli | Trapszy. |

Liczba mnoga

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | prace | kusze | role | Trapszowie |
| D. | prac | kusz | ról | Trapszów |
| C. | pracom | kuszom | rolom | Trapszom |
| B. | prace | kusze | role | Trapszów |
| W. | prace | kusze | role | Trapszowie |
| N. | pracami | kuszami | rolami | Trapszami |
| Mc. | pracach | kuszach | rolach | Trapszach. |

Wzór III (rzeczowniki na **i**):

| | Liczba pojedyńcza | | Liczba mnoga | |
|---|---|---|---|---|
| M. | pani, | ksieni | panie, | ksienie |
| D. | pani, | ksieni | pań, | ksień |
| C. | pani, | ksieni | paniom, | ksieniom |
| B. | panią, | ksienię | panie, | ksienie |
| W. | pani, | ksieni | panie, | ksienie |
| N. | panią, | ksienią | paniami, | ksieniami |
| Mc. | pani, | ksieni | paniach, | ksieniach. |

*Uwagi o poszczególnych przypadkach.*

Dopełniacz liczby pojedyńczej w rzeczownikach z osnową na spółgłoskę twardą ma końcówkę **y** (po **k** i **g**—**i**), np.: *wody, baby, kawy, Jagiełły, matki, drogi, Wydżgi, Kościuszki*. Rzeczowniki ze spółgłoską miękką w końcu osnowy mają **i** (po **c, cz, dz, ż, rz**—**y**), np.: *woli, bani, ziemi, szyi* (zam. *szyji*), *żmii* (zam. *żmiji*),

pracy, puszczy, nędzy, kałuży, zorzy, Zawiszy. Końcówkę i mają też imiona własne oraz pospolite cudzoziemskie (przeważnie z greckiego i z łaciny) na ya i ia, np.: *Francyi*, *historyi*, *Anglii*, *linii* (tak samo i w celowniku liczby pojedyńczej).

Celownik i miejscownik liczby pojedyńczej rzeczowników z osnową na spółgłoskę twardą kończy się na e, przyczem poprzedzająca spółgłoska mięknie się, a a w przedostatniej zgłosce przechodzi najczęściej w e, np.: *babie*, *mowie*, *drodze*, *Kościuszce*, *matce*, *musze*, *żonie* (dawn. *żenie*), *siostrze* (dawn. *siestrze*), *ścianie* (dawn. *ścienie*), ale: *wierze*, *ofierze*, *niewieście*. Rzeczowniki ze spółgłoską miękką w końcu osnowy, oraz na ya, ia mają celownik i miejscownik jednobrzmiący z dopełniaczem.

Biernik liczby pojedyńczej wszystkie rzeczowniki, należące do deklinacyi trzeciej, mają na ę, z wyjątkiem *pani—panią*.

Wołacz liczby pojedyńczej rzeczowników na a kończy się na o, rzeczowników na i równa się mianownikowi. Rzeczowniki pieszczotliwe na nia, cia, sia,

zia mają w wołaczu liczby pojedynczej końcówkę u, np.: *Maniu*, *Julciu*, *Kasiu*, *Józiu*, *babuniu*, *ciociu*.

Mianownik, biernik i wołacz liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego na a z poprzedzającą spółgłoską twardą mają końcówkę y (po k i y—i), np.: *ryby*, *wody*, *mowy*, *matki*, *drogi*. Rzeczowniki żeńskie na a z poprzedzającą spółgłoską miękką, oraz na i, ya, ia mają e, np.: *dusze*, *prace*, *kałuże*, *ziemie*, *studnie*, *panie*, *historye*, *lilie*. Rzeczowniki męskie (na a i o) w liczbie mnogiej odmieniają się według deklinacyi pierwszej: *wojewodowie*, *poeci*, *Tarłowie*, *Zawiszowie*, *rządcy*, *radcy* (i *radcowie*), *zbójcy*; ale: *cieśle*, *kaznodzieje*, *woźnice*; w dopełniaczu: *wojewodów*, *poetów* i t. d.

Dopełniacz liczby mnogiej, podobnie jak w drugiej deklinacyi, najczęściej żadnej końcówki nie posiada i jest równe osnowie, z pochyleniem o i ę w ostatniej zgłosce oraz ze wstawieniem e ruchomego w razie zbiegu spółgłosek, np.: *miar*, *chat*, *kur*, *ziem*, *wież*, *panien*, *matek*, *ławek*, *osób*, *chorób*, *gąb*, *mąk*, ale: *sikor*, *torb*, *gawęd*, *potęg*, *nędz* i t. d.

Rzeczowniki na **nia**, oraz cudzoziemskie na **ya**, **ia**, mają w dopełniaczu liczby mnogiej końcówkę **i**, np.: *księgarni*, *pralni*, *cukierni*, *wyroczni*, *wozowni*, *historyi*, *lilii*, a także: *wieczerzy*, *nadziei*, *zawiei*, *zbroi*, *dziewoi*, *swawoli*, *rękojmi*, *głębi*, *czapli*, *mszy*. W wielu wypadkach istnieją obok siebie dwie formy równolegle, np.: *studni* i *studzien*, *wiśni* i *wisien*, *stajni* i *stajen*, *sukni* i *sukien*, a także: *kropli* i *kropel*, *grobli* i *grobel*.

Rzeczownik **ręka** ma w liczbie mnogiej deklinacyę nieforemną (ze szczątkami dawnej liczby podwójnej): **M.** *ręce*, **D.** *rąk*, *ręku*, **C.** *rękom*, **B.** *ręce*, **W.** *ręce*, **N.** *rękami*, *rękoma*, **Mc.** *rękach*, *ręku*.

Osobno należy zauważyć deklinacyę rzeczowników: *sędzia*, *hrabia*, *margrabia*, *burgrabia*.

Liczba pojedyńcza

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | sędzia, | | hrabia | |
| D. | sędzi, | sędziego, | hrabi, | hrabiego |
| C. | sędzi, | sędziemu, | hrabi, | hrabiemu |
| B. | sędzię, | sędziego, | hrabię, | hrabiego |
| W. | sędzio, | | hrabio | |
| N. | sędzią, | | hrabią | |
| Mc. | sędzi, | sędzim, | hrabi, | hrabim. |

Liczba mnoga

| | | |
|---|---|---|
| M. | sędziowie, | hrabiowie |
| D. | sędziów, | hrabiów |
| C. | sędziom, | hrabiom |
| B. | sędziów, | hrabiów |
| W. | sędziowie, | hrabiowie |
| N. | sędziami, | hrabiami |
| Mc. | sędziach, | hrabiach. |

§ 11. **Deklinacya IV.** Rzeczowniki, należące do tej deklinacyi, mają we wszystkich przypadkach obu liczb końcówki następujące:

| | Liczba pojedyńcza | Liczba mnoga |
|---|---|---|
| M. | — | **i, y, e** |
| D. | **i, y** | **i, y** |
| C. | **i, y** | **om** |
| B. | = M. | = M. |
| W. | **i, y** | = M. |
| N. | **ą** | **ami, mi** |
| Mc. | **i, y** | **ach.** |

W z o r y:

Liczba pojedyńcza

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | baśń | ość | mysz | noc |
| D. | baśni | ości | myszy | nocy |
| C. | baśni | ości | myszy | nocy |
| B. | baśń | ość | mysz | noc |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| W. | baśni | ości | myszy | nocy |
| N. | baśnią | ością | myszą | nocą |
| Mc. | baśni | ości | myszy | nocy. |

Liczba mnoga

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| M. | baśnie | ości | myszy | noce |
| D. | baśni | ości | myszy | nocy |
| C. | baśniom | ościom | myszom | nocom |
| B. | baśnie | ości | myszy | noce |
| W. | baśnie | ości | myszy | noce |
| N. | baśniami | ośćmi | myszami | nocami |
| Mc. | baśniach | ościach | myszach | nocach. |

*Uwagi o poszczególnych przypadkach.*

Mianownik liczby pojedyńczej równa się osnowie, z pochyleniem o i ę w ostatniej zgłosce, oraz ze wstawieniem e ruchomego, np.: *sól—soli, gałąź—gałęzi, brew — brwi, rzodkiew — rzodkwi.* Dodać należy, że końcowe miękkie spółgłoski wargowe b', m', w' w mianowniku liczby pojedyńczej tracą swą miękkość, np.: *głąb, karm, chorągiew,* zam. *głąb', karm', chorągiew'.*

Biernik liczby pojedyńczej jest jednobrzmiący z mianownikiem.

Dopełniacz, celownik, wołacz i miejscownik liczby pojedyńczej

brzmią jednakowo: kończą się na y w rzeczownikach, których osnowa kończy się na c, dz, ż, rz, cz, sz, na i — w pozostałych, np.: *mocy*, *straży*, *twarzy*, *rzeczy*, *myszy*, *dłoni*, *kości*, *kolei*, *nici*.

Takie same końcówki mają cztery przypadki liczby mnogiej w większości rzeczowników: mianownik, dopełniacz, biernik i wołacz. Jest wszakże cały szereg rzeczowników tej deklinacyi, kończących się w mianowniku, bierniku i wołaczu liczby mnogiej na e, np.: *baśnie*, *dłonie*, *noce*, *twarze*, *stągwie*, *chorągwie*. Inne znów mają dwie końcówki równolegle: *wsi — wsie*, *postaci — postacie*, *pięści — pięście*, *mocy — moce*.

Narzędnik liczby mnogiej ma powszechnie końcówkę **ami**, z wyjątkiem kilku rzeczowników, kończących się na **mi**: *kośćmi*, *ośćmi*, *dłońmi*, *skrońmi*, *nićmi*.

§ 12. **Rzeczowniki, używane tylko w liczbie mnogiej**, mogą należeć do wszystkich trzech rodzajów. Rzeczowniki rodzaju męskiego kończą się w mianowniku na y, (po g i k — i), oraz rzadziej na e, a w dopełniaczu na **ów**, np.: *cepy — cepów*, *okulary —*

*okularów, cęgi—cęgów, manatki—manatków, dzieje—dziejów, finanse—finansów.*

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego kończą się w mianowniku na e, i, y, a w dopełniaczu na i, y, albo też żadnej nie mają końcówki: *kleszcze—kleszczy, drzwi—drzwi, nożyczki — nożyczek, urodziny — urodzin, sanie — sań; skrzypce* mają i *skrzypiec* i *skrzypców.*

Rzeczowniki rodzaju nijakiego mają w mianowniku końcówkę a, w dopełniaczu zaś nie mają żadnego zakończenia: *usta—ust, drwa—drew, wrota—wrót.*

Nazwy krajów, miast, wsi, gór i t. p., używane tylko w liczbie mnogiej, są najczęściej żeńskiego rodzaju, np.: *Niemcy—Niemiec, Włochy—Włoch, Siedlce—Siedlec, Skierniewice—Skierniewic, Alpy—Alp, Tatry—Tatr.*

## Zaimek.

§ 13. **Zaimek i jego podział.** Zaimkiem nazywamy część mowy odmienną, którą zastępujemy w mowie nazwę osoby, rzeczy lub przymiotu.

Zaimki dzielą się na:

1. Zaimki osobowe, zastępujące osobę pierwszą, t. j. tę, która mówi (**ja**, **my**), osobę drugą, t. j. tę, do której się mówi (**ty**, **wy**), lub osobę trzecią, t. j. tę, o której się mówi (**on**, **ona**, **ono**, **oni**, **one**). Są to więc zaimki pierwszej, drugiej i trzeciej osoby.

2. Zaimek osobowo-zwrotny: **się**, oznaczający osobę lub rzecz, na którą zwraca się jej własna czynność, używa się dla wszystkich trzech osób.

3. Zaimki dzierżawcze oznaczają posiadacza przedmiotu lub sprawcę czynności: *mój*, *moja*, *moje*; *nasz*, *nasza*, *nasze* (I osoba); *twój*, *twoja*, *twoje*; *wasz*, *wasza*, *wasze* (II osoba); *jego*, *jej*, *ich* (III osoba).

4. Zaimek osobowo-zwrotny: *swój*, *swoja*, *swoje* stosuje się w języku polskim do wszystkich trzech osób i oznacza, że czynność osoby przechodzi na przedmiot, przez nią posiadany, np.: *wziąłem*, *wziąłeś*, *wziął*, *wzięła*, *wzięliśmy*, *wzięłyśmy*, *wzięliście*, *wzięłyście*, *wzięli*, *wzięły swoją książkę* (bez różnicy dla osób, rodzajów i liczb).

5. Zaimki wskazujące służą do wskazywania bliższych lub dalszych osób i przedmiotów: *ten*, *ta*, *to*; *tamten*, *tamta*, *tamto*; *ów*, *owa*, *owo*; *on*, *ona*, *ono*; *taki*, *taka*, *takie*; *owaki*, *owaka*, *owakie*; *sam*, *sama*, *samo*; *tenże*, *taż*, *toż*; *ten sam*, *taki sam*, *takiż*.

6. Zaimki pytające są te, za pomocą których pytamy o osobę lub rzecz, albo o przymiot osoby lub rzeczy: *kto?*; *co?*; *który?*, *która?*, *które?*; *jaki?*, *jaka?*, *jakie?*; *czyj?*, *czyja?*, *czyje?*; *któryż?*; *jakiż?*

7. Zaimki względne są te same, co i pytające, ale nie zawierają w sobie pytania, lecz wskazują na osoby albo przedmioty, wymienione w zdaniu sąsiedniem, np.: *kto pyta*, *nie błądzi*; *kobieta*, *którą spotkałem wczoraj na ulicy*, *umarła nagle*; *wszystko*, *co mam*, *tobie zawdzięczam*.

8. Zaimki nieokreślne są te, które niedokładnie określają osobę, przedmiot albo przymiot: *ktoś*, *coś*, *któryś*, *jakiś*, *czyjś*, *ktobądź*, *cobądź*, *którybądź*, *jakibądź*, *czyjbądź*, *ktokolwiek*, *cokolwiek*, *którykolwiek*, *jakikolwiek*, *czyjkolwiek*, *bylekto*, *byleco*, *bylektóry*, *bylejaki*, *ladakto*, *ladaco*, *ladaktóry*, *niektóry*, *niejaki*, *niejeden*,

*pewien, jeden, niejaki, inny, inszy, każdy, wszelki, wszelaki, wszystek, nikt, nic, żaden, niczyj.*

§ 14. **Odmiana zaimków osobowych i osobowo-zwrotnych:**

Liczba pojedyncza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | ja | ty | — |
| D. | mnie | ciebie | siebie |
| C. | mnie, mi | tobie, ci | sobie |
| B. | mnie, mię | ciebie, cię | siebie, się |
| W. | o ja! | o ty! | — |
| N. | mną | tobą | sobą |
| Mc. | mnie | tobie | sobie. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | my | wy | |
| D. | nas | was | jak |
| C. | nam | wam | w liczbie |
| B. | nas | was | pojedyń- |
| W. | o my! | o wy! | czej. |
| N. | nami | nami | |
| Mc. | nas | was | |

C e l o w n i k i b i e r n i k liczby pojedyńczej mają, jak widzimy, formy podwójne, przyczem formy *mię*, *cię*, *się*, *mi*, *ci* używają się, jeśli na zaimkach tych nie spoczywa akcent logiczny; formy zaś: *mnie*,

*ciebie*, *siebie*, *mnie*, *tobie* używają się: 1) gdy je wymawiamy z przyciskiem, np.: *mnie* to daj, a nie jemu; on kocha *siebie*, a nie innych; 2) na początku zdania, np.: *mnie* o tem mówić; 3) gdy te zaimki użyte są z przyimkiem, np.: *do mnie*, *ku tobie*, *od siebie*, ale: sam przez się.

§ 15. **Odmiana zaimków wskazujących.** Zaimki: *ji*, *ja*, *je*, oraz *ten*, *ta*, *to* odmieniają się w następujący sposób:

Liczba pojedyncza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | ji; | ja, | je; |
| D. | jego, niego, go; | jej, niej; | jego, go, niego; |
| C. | jemu, niemu, mu; | jej, niej; | jemu, mu, niemu; |
| B. | jego, niego, go; | ją, nią; | je, nie; |
| W. | — | | — |
| N. | nim; | nią; | niem; |
| Mc. | nim; | niej; | niem; |

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | ten | ta | to |
| D. | tego | tej | tego |
| C. | temu | tej | temu |
| B. | tego, ten | tę | to |
| W. | — | | — |
| N. | tym | tą | tem |
| Mc. | tym | tej | tem. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | ji; | je; | ja; |
| D. | ich, nich; | ich, nich; | ich, nich; |
| C. | im, nim; | im, nim; | im, nim; |
| B. | ich, nich, je, nie; | je, nie; | je, nie; |
| W. | — | — | |
| N. | nimi; | niemi; | niemi; |
| Mc. | nich; | nich; | nich; |

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | ci, te | te | te |
| D. | tych | tych | tych |
| C. | tym | tym | tym |
| B. | tych, te | te | te |
| W. | — | — | |
| N. | tymi | temi | temi |
| Mc. | tych | tych | tych. |

*Uwagi o poszczególnych przypadkach.*

Formy mianownika obu liczb: *ji*, *ja*, *je*; *ji*, *je*, *ja* wyszły dziś z użycia; zamiast nich używamy form innego zaimka wskazującego: *on*, *ona*, *ono*, *oni*, *one*, który ma inną deklinacyę: *onego*, *onej*, *onemu* i t. d.

Dopełniacz, celownik i biernik liczby pojedyńczej mają w rodzaju żeńskim dwie, a w męskim i nijakim trzy

formy, rozróżniające się w następujący sposób: 1) formy: *jego*, *jemu* używają się w tych wypadkach, jeśli na te zaimki pada akcent logiczny, np.: *jego* to rzecz, a nie moja; *jemu* to się należy, a nie tobie; 2) formy krótkie: *go*, *mu* używają się, gdy zaimki te wymawiają się bez szczególnego nacisku; 3) formy: *niego*, *niemu*, *niej*, a także wszystkie inne w całej deklinacyi, zaczynające się od spółgłoski ń, używają się po przyimkach, np.: *do niego*, *od niej*, *ku niemu*, *z nią*, *o niem*, *w nich*, *przeciw nim*, *pod nimi*, *przy nich*. Owo zjawiające się w deklinacyi tego zaimka początkowe ń jest pozostałością dawnych przyimków: wą i są, które, łącząc się z narzędnikiem, miejscownikiem i biernikiem zaimka, oddały im swoją nosówkę, np.:
są + jim = s + n + jim = s + nim = z + nim
wą + jej = w + n + jej = w + ńej = w + niej.

Z biegiem czasu owo przybrane ń utrwaliło się w formach deklinacyjnych i utrzymało w połączeniu z innymi przyimkami, np.: *za nią*, *przy nim*, *pod nimi*, a wreszcie przeszło i do innych przypadków, np.: *do niego*, *ku niej*, *przeciw niej* i t. d.

Biernik liczby pojedyńczej miał niegdyś w rodzaju męskim formę ji, ni (dziś: go), która zachowała się w zrostach z przyimkami, np.: *weń*, *nadeń*, *przezeń*, *nań*, *zań*, a także w dopełniaczu: *dlań*, *doń*, *odeń*.

Narzędnik i miejscownik liczby pojedyńczej mają, zgodnie z uchwałami Akademii Umiejętności w Krakowie, dla rodzaju męskiego formę: *nim*, a dla nijakiego: *niem*; podobnie: *tym* i *tem*, np.: *tym człowiekiem*, *o tym człowieku*; *tem dzieckiem*, *o tem dziecku*. Pisownia warszawskiego „Słownika języka polskiego" rodzajów w obu przypadkach nie rozróżnia: *tym człowiekiem*, *tym dzieckiem*; *o tym człowieku*, *o tym dziecku*.

Podobnie rzecz się ma z narzędnikiem liczby mnogiej. Pisownia krakowska rozróżnia rodzaje: *nimi*, *niemi*, *tymi ludźmi*, *temi kobietami*, *temi dziećmi*; pisownia warszawska ich nie rozróżnia: *temi ludźmi*, *kobietami*, *dziećmi*.

Biernik liczby mnogiej rodzaju męskiego ma formy: *ich*, *nich*, *tych* — dla osób, a formy: *je*, *nie*, *te* — dla zwierząt i ludzi, np.: *tych ludzi*, *te psy*, *te stoły*.

Podobne rozróżnienie znamy w mianowniku liczby mnogiej: *ci ludzie*, *te psy*, *te stoły*, *oni* (o ludziach), *one* (o zwierzętach i rzeczach). W liczbie pojedyńczej zaś biernik rodzaju męskiego *tego* stosuje się do osób i zwierząt, a forma *ten* — do przedmiotów nieżyjących, np.: *tego człowieka*, *tego psa*, *ten stół*. Podobne rozróżnienie form osobowych i rzeczowych w bierniku liczby pojedyńczej, oraz w mianowniku i bierniku liczby mnogiej mamy we wszystkich zaimkach wskazujących, dzierżawczych, pytających i t. d.

Zaimek *ten*, *ta*, *to* jest jedynym w języku polskim, który ma końcówkę ę w bierniku liczby pojedyńczej: *tę*. Wszystkie zaś inne kończą się dziś w tym przypadku na ą, np.: *moją*, *swoją*, *tamtą*, *każdą*, *czyją* i t. d.

Podobną deklinacyę, jak *ten*, *ta*, *to*, mają zaimki: *tamten*, *tamta*, *tamto*; *on*, *ona*, *ono*; *ów*, *owa*, *owo*; *sam*, *sama*, *samo*; *wszystek*, *wszystka*, *wszystko*; *żaden*, *żadna*, *żadno*, oraz liczebnik *jeden*, *jedna*, *jedno* (z wyjątkiem biernika rodzaju żeńskiego liczby pojedyńczej, o czem powyżej).

§ 16. **Odmiana zaimków dzierżawczych.** Zaimki dzierżawcze: *mój*, *moja*, *moje*; *twój*, *twoja*, *twoje*; *nasz*, *nasza*, *nasze*; *wasz*, *wasza*, *wasze*, zwrotno-dzierżawczy: *swój*, *swoja*, *swoje*, oraz zaimki: *czyj*, *czyja*, *czyje*; i *niczyj*, *niczyja*, *niczyje*, odmieniają się podług następujących wzorów:

Liczba pojedyńcza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | mój | moja, ma | moje, me |
| D. | mojego, mego | mojej, mej | mojego, mego |
| C. | mojemu, memu | mojej, mej | mojemu, memu |
| B. | = M. albo D. | moją, mą | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | moim, mym | moją, mą | mojem, mem |
| Mc. | moim, mym | mojej, mej | mojem, mem. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | moi, moje, me | moje, me | moje, me |
| D. | moich, mych | moich, mych | moich, mych |
| C. | moim, mym | moim, mym | moim, mym |
| B. | = M. albo D. | = M. | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | moimi, mymi, | mojemi, memi, | mojemi, memi |
| Mc. | moich, mych, | moich, mych, | moich, mych. |

Liczba pojedyńcza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | nasz | nasza | nasze |
| D. | naszego | naszej | naszego |
| C. | naszemu | naszej | naszemu |
| B. | = M. albo D. | naszą | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | naszym | naszą | naszem |
| Mc. | naszym | naszej | naszem. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | nasi, nasze | nasze | nasze |
| D. | naszych | naszych | naszych |
| C. | naszym | naszym | naszym |
| B. | = M. albo D. | = M. | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | naszymi | naszemi | naszemi |
| Mc. | naszych | naszych | naszych. |

Według pierwszego wzoru odmieniają się jeszcze: *twój*, *swój*, według drugiego— *wasz*, *czyj* i *niczyj*.

W pierwszym wzorze rozróżniamy formy długie: *mojego*, *twojej*, *swoją* i t. d., używane wtedy, gdy na zaimki te pada akcent logiczny, od krótkich, ściągniętych: *mego*, *twej*, *swą* i t. d. Tylko mianownik rodzaju męskiego w obu liczbach nie ma form ściągniętych: *mój*, *moi*.

Formy osobowe od rzeczowych w rodzaju męskim rozróżniają się podobnie, jak w deklinacyi zaimków wskazujących: on zna *mego ojca*, *mego psa*, *mój dom*, *naszych ojców*, *nasze psy*, *nasze domy*; *nasi ojcowie*, *nasze psy*, *nasze domy*.

Podobnie jak zaimki dzierżawcze, odmieniają się pytające i względne: *który*, *jaki*, oraz nieokreślne: *każdy*, *wszelki*, *wszelaki*, *nijaki*, *inny*, *inszy* i t. p.

§ 17. **Odmiana zaimków:** *kto* i *co*. Zaimki pytające i względne: **kto** i **co** mają deklinacyę odrębną:

| | | |
|---|---|---|
| M. | kto | co |
| D. | kogo | czego |
| C. | komu | czemu |
| B. | kogo | co |
| W. | — | — |
| N. | kim | czem |
| Mc. | kim | czem. |

Zaimek **kto** składa się z dwu części: pierwiastka **k** i przyrostka wskazującego **to**, który w dalszych przypadkach odpada; podobnie **co** składa się z pierwiastka **cz** i przyrostka **so** (*cz*+*so*=*co*), znikającego w dalszych przypadkach (z wyjątkiem biernika).

Podobnie jak kto, co, odmieniają się: *nikt* (zam. *nikto*), *nic* (zam. *niczso*), *ktobądź*, *ktokolwiek*, *cobądź*, *cokolwiek*, *ktoś*, *coś*.

Odrębną też odmianę posiada zaimek nieokreślny: *wsza*, *wsze*, nie mający w dzisiejszej polszczyźnie formy mianownika na rodzaj męski liczby pojedyńczej:

Liczba pojedyńcza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | — | wsza | wsze |
| D. | wszego | wszej | wszego |
| C. | wszemu | wszej | wszemu |
| B. | —, wszego | wszą | = M. |
| W. | — | = M. | = M. |
| N. | wszym | wszą | wszem |
| Mc. | wszym | wszej | wszem. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | —, wsze | wsze | wsze |
| D. | wszech | wszech | wszech |
| C. | wszem | wszem | wszem |
| B. | —, wsze | = M. | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | wszymi | wszemi | wszemi |
| Mc. | wszech | wszech | wszech. |

## Przymiotniki.

§ 18. **Przymiotnik i jego podział.** Przymiotnikiem nazywamy część mowy odmienną, oznaczającą przymiot albo właściwość osoby albo przedmiotu, np.: *dobry ojciec*, *żelazna zbroja*, *ludzkie oko.*

Przymiotniki dzielą się na:

1) jakościowe, odpowiadające na pytania: *jaki? jaka? jakie?* i oznaczające przymiot, np.: *dobry*, *biały*, *piękny*, *przyjemny*, *twardy*;

2) dzierżawcze, odpowiadające na pytania: *czyj? czyja? czyje?* i oznaczające właściciela, do którego dany przedmiot należy, np.: *ludzki*, *dziecięcy*, *królewski*, *wilczy*, *lwi.*

3) materyalne, odpowiadające na pytanie: *z czego zrobiony?* i oznaczające materyał, z którego przedmiot jest wyrobiony, np.: *drewniany*, *żelazny*, *złoty*, *brylantowy*, *słomiany*;

4) okolicznościowe, utworzone od przysłówków i oznaczające okoliczność czasu, miejsca i t. p., np.: *wczorajszy*, *tamtejszy*, *dotychczasowy*, *nadzwyczajny.*

Przymiotniki odmieniają się według rodzajów, liczb i przypadków i zgadzają się w rodzaju, liczbie i przypadku, a także w formie osobowej czy rzeczowej, z rzeczownikami, do których się odnoszą.

§ 19. **Odmiana przymiotników.** W dawnym języku polskim przymiotniki odmieniały się, jak rzeczowniki, np.: *żyw*, *żywa*, *żywo*, jak: *lew*, *głowa*, *drzewo*, a mianowicie:

Liczba pojedyncza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | żyw | żywa | żywo |
| D. | żywa | żywy | żywa |
| C. | żywu | żywie | żywu |
| B. | = M. albo D. | żywę | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | żywem | żywą | żywem |
| Mc. | żywie | żywie | żywie. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | żywi | żywy | żywa |
| D. | żyw | żyw | żyw |
| C. | żywom | żywam | żywom |
| B. | żywy | żywy | żywa |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | żywy | żywami | żywy |
| Mc. | żywiech | żywach | żywiech. |

W dzisiejszej polszczyźnie formy te zaginęły i pozostały z nich tylko szczątki: 1) w mianowniku liczby pojedyńczej rodzaju męskiego niektórych przymiotników, zwłaszcza jeśli przymiotniki te są orzeczeniem: jestem *gotów*, *zdrów*, *pełen*, *łaskaw*, *miłościw*, *wesół*, *mocen*, *pewien*, *wart*, *godzien*, *winien*, *kontent*, *świadom*, *rad*, *syt*, ale: *zdrowy mężczyzna*, *mocny koń*, *godna osoba*, *wesoły chłopiec*; 2) w mianowniku liczby pojedyńczej rodzaju męskiego przymiotników dzierżawczych na ów i in, np.: *ojców*, *wujów*, *dziadzin*, *ciotczyn*; 3) w formach imiesłowów biernych, np.: *umęczon*, *pogrzebion*, *zabit* i t. p.; 4) w pewnych imionach miast i wsi wszystkich trzech rodzajów, np.: *Tomaszów*, *Sieciechów*, *Biała*, *Częstochowa*, *Janowo*, *Tarnowo*; 5) w rzeczownikach rodzaju żeńskiego, pochodzących od przymiotników, np.: *królowa*, *kasztelanowa*, *sędzina*, *Sapieżyna*; 6) w rzeczownikach rodzaju nijakiego, utworzonych od przymiotników, np.: *dobro*, *piękno*, *zło*, *gorąco*; 7) w takichże przysłówkach, np.: *wysoko*, *nizko*, *daleko*, *przestronno*, *brzydko* (formy mianownika), *zrzudka*, *zblizka*, *z cicha*, *z głupia* (formy do-

pełniacza), *po polsku*, *po cichu*, *po prostu* (formy celownika), *dobrze*, *źle*, *wściekle*, *namiętnie* (formy miejscownika), *z dawiendawna* (dopełniacz liczby mnogiej).

Dzisiejsza odmiana przymiotników utworzyła się przez połączenie form pierwotnej, rzeczownikowej deklinacyi z formami deklinacyjnemi zaimka: ji, ja, je, a więc:

| | | | |
|---|---|---|---|
| żyw | + ji | = żywy | |
| żywa | + jego | = żywajego | = żywejego |
| | | | = żywego |
| żywu | + jemu | = żywujemy | = żywejemu |
| | | | = żywemu |
| żywa | + ja | = żywaja | = żywa |
| żywy | + jej | = żywyjej | = żywejej |
| | | | = żywej |
| żywie | + jej | = żywiejej | = żywej |
| żywo | + je | = żywoje | = żyweje |
| | | | = żywe i t. d. |

## Wzory deklinacyi.

1) Z ostatnią spółgłoską osnowy twardą:

Liczba pojedyncza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | żywy | żywa | żywe |
| D. | żywego | żywej | żywego |

| | | | |
|---|---|---|---|
| C. | żywemu | żywej | żywemu |
| B. | = M. lub D. | żywą | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | żywym | żywą | żywem |
| Mc. | żywym | żywej | żywem. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | żywi, żywe | żywe | żywe |
| D. | żywych | żywych | żywych |
| C. | żywym | żywym | żywym |
| B. | = M. lub D. | żywe | żywe |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | żywymi | żywemi | żywemi |
| Mc. | żywych | żywych | żywych. |

2) Z ostatnią spółgłoską osnowy miękką:

Liczba pojedyncza

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | tani | tania | tanie |
| D. | taniego | taniej | taniego |
| C. | taniemu | taniej | taniemu |
| B. | = M. lub D. | tanią | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | tanim | tanią | taniem |
| Mc. | tanim | taniej | taniem. |

Liczba mnoga

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | tani, tanie | tanie | tanie |
| D. | tanich | tanich | tanich |

| | | | |
|---|---|---|---|
| C. | tanim | tanim | tanim |
| B. | = M. lub D. | tanie | tanie |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | tanimi | taniemi | taniemi |
| Mc. | tanich | tanich | tanich. |

Co do rozróżniania form osobowych i rzeczowych, stosują się tu te same prawidła, co i przy odmianie zaimków, a więc: *widzę wysokiego człowieka, wysokiego konia, wysoki stół, wysokich ludzi, wysokie konie, wysokie stoły; wysocy ludzie, wysokie konie, wysokie stoły.*

Do odmiany przymiotników stosują się również przestrzegane przy deklinacyi zaimków prawidła o rozróżnianiu (w pisowni krakowskiej) rodzajów w narzędniku i miejscowniku liczby pojedyńczej oraz w narzędniku liczby mnogiej, np.: *żywym człowiekiem, o żywym człowieku, żywem dzieckiem, o żywem dziecku, żywymi ludźmi, żywemi kobietami, żywemi dziećmi* (w pisowni warszawskiej: *żywym, o żywym człowieku, dziecku, żywemi ludźmi, kobietami, dziećmi*).

Mianownik liczby mnogiej rodzaju męskiego kończy się na **i** (po **c, rz, ż, dz—y**), przed którem miękczą

się ostatnie spółgłoski osnowy: **ł** w **l**, **r** w **rz**, **n** w **ń**, **m** w **m'**, **p** w **p'**, **b** w **b'**, **s** w **ś**, **d** w **dź**, **t** w **ć**, **g** w **dz**, **k** w **c**, **ch** w **ś**, **sz** w **ś**, np.: *goły—goli*, *dostojny—dostojni*, *niemy—niemi*, *ślepy—ślepi*, *gruby—grubi*, *łysy—łysi*, *twardy—twardzi*, *bogaty—bogaci*, *ubogi—ubodzy*, *wielki—wielcy*, *cichy—cisi*, *pierwszy—pierwsi* i t. d.

§ 20. **Odmiana przymiotnikowa rzeczowników.** Mamy w języku polskim całe mnóstwo rzeczowników wszystkich trzech rodzajów, odmieniających się, jak przymiotniki.

1) W rodzaju męskim należą tu:

a) nazwy urzędów i godności na **i** i **y**, np.: *podstoli*, *krajczy*, *podkomorzy*, *woźny*, *służący*; w liczbie mnogiej rzeczowniki te mają w mianowniku najczęściej końcówkę *owie* (z wyjątkiem: *bliźni*, *karbowi*, *myśliwi*, *woźni*, *nadleśni*, *gajowi*, *służący*), w innych zaś przypadkach odmieniają się, jak przymiotniki;

b) imiona chrzestne na **i** i **y**: np.: *Gerwazy*, *Bonifacy*, *Antoni*, *Jeremi*; w liczbie mnogiej: *Gerwazowie*, *Gerwazych*, *Antoniowie*, *Antonich* i t. d.;

c) nazwiska rodowe na **ski** i **cki**, np.:

*Kochanowski*, *Krasicki*, odmieniają się według deklinacyi przymiotnikowej we wszystkich przypadkach obu liczb;

d) nazwiska rodowe cudzoziemskie na e (*eu*, *eux*), i i y, np.: *Linde*, *Goethe*, *Jussieu*, *Andriolli*, *Pini*, *Batory*, *Horacy*; wzór odmiany l. poj.: *Linde*, *Lindego*, *Lindemu*, *Lindego*, *Lindym*, *o Lindym*; l. mn.: *Lindowie*, *Lindów*, *Lindom*, *Lindów*, *Lindami*, *o Lindach*.

2) W rodzaju żeńskim:

a) nazwiska rodowe na **ska**, **cka** i **owa**, np.: *Kochanowska*, *Krasicka*, *Fredrowa*;

b) nazwy wsi i miast, np.: *Biała*, *Sucha*, *Łęczna*, odmieniają się według deklinacyi przymiotnikowej; ale nazwy na **owa** i **ina** mają deklinacyę rzeczownikową, np.: *Częstochowa*, *Dąbrowa* i t. d.;

c) rzeczowniki na **owa**, urobione od nazw urzędów, godności, zajęć i t. p. i oznaczające żony, np.: *królowa*, *hetmanowa*, *kupcowa*, *szewcowa*, jak również urobione od imion i nazwisk męskich, np.: *Janowa*, *Adamowa*, *Jerzowa*, *Radziwiłłowa*, *Fredrowa*, odmieniają się, jak przymiotniki.

d) rzeczowniki na **ina** i **yna**, urobione od nazw urzędów, godności, zajęć, a tak-

że nazwisk, a oznaczające żony, oraz rzeczowniki na **ewna, ówna, anka**, oznaczające córki, odmieniają się, jak rzeczowniki, np.: *sędzina*, *Zarębina*, *podkomorzyna*, *Zawiszyna*, *sędzianka*, *Zarębianka*, *podkomorzanka*, *Zawiszanka*, *królewna*, *szewcówna*.

3) W rodzaju nijakim:

a) nazwy opłat i podatków na **e** odmieniają się, jak przymiotniki, np.: *rogatkowe*, *podymne*, *pogłówne*, *strawne*;

b) jak przymiotniki odmieniają się również nazwy geograficzne na **e**, np.: *Zakopane*, *Połonne*, *Krasne*;

c) natomiast nazwy geograficzne na **o** mają deklinacyę rzeczownikową, np.: *Grodno*, *Wilno*, *Gniezno*.

Deklinacyę mieszaną, rzeczownikowo-przymiotnikową mają rzeczowniki: *sędzia*, *hrabia*, *margrabia*, *burgrabia* (p. § 10).

§ 21. **Stopniowanie przymiotników.** Przymiotniki jakościowe, a także imiesłowy, mające znaczenie przymiotników, prócz deklinacyi, mają jeszcze stopniowanie.

Trzy mamy stopnie w języku polskim: równy, oznaczający, że osoby lub przedmioty mają dany przymiot w jedna-

kowym stopniu, wyższy, którym oznaczamy, że jedna osoba albo przedmiot posiadają danego przymiotu więcej, aniżeli inne, oraz najwyższy, wskazujący, że osoba lub przedmiot posiadają danego przymiotu najwięcej ze wszystkich, np.: *ładny*, *ładniejszy*, *najładniejszy*, *twardy*, *twardszy*, *najtwardszy*, *zasłużony*, *zasłużeńszy*, *najzasłużeńszy*, *uczony*, *uczeńszy*, *najuczeńszy*.

Stopień wyższy tworzy się przez dodanie do osnowy stopnia równego przyrostka **szy**, albo **ejszy**. Pierwsza końcówka dodaje się do przymiotników, których osnowa kończy się na spółgłoskę pojedyńczą lub na grupę spółgłosek łatwą do wymówienia przed **szy**, np.: *skąpszy*, *grubszy*, *tłustszy*, *twardszy*.

Zauważyć należy, że przed **szy** miękczą się końcowe spółgłoski osnowy, oraz (najczęściej) zachodzą zmiany i w ostatniej samogłosce osnowy: **ą** zmienia się w **ę**, **a** w **e**, np.: *miły—milszy*, *słony—słońszy*, *srogi—sroższy*, *mądry—mędrszy*, *wązki—węższy*, *biały—bielszy*, *zielony—zieleńszy*; *gorący* ma stopień wyższy—*gorętszy*.

Mamy też cały szereg przymiotników,

mających podwójną formę stopnia wyższego: *mądrzejszy* i *mędrszy*, *żółciejszy* i *żółtszy*, *czyściejszy* i *czystszy*, *tłuściejszy* i *tłustszy* i t. d.

Stopień wyższy na **ejszy** mają przymiotniki, których osnowa kończy się na trudną do wymówienia przed **szy** grupę spółgłosek, np.: *ładniejszy*, *bystrzejszy*, *staranniejszy*, *wcześniejszy* i t. d.

Przymiotniki, kończące się w stopniu równym przyrostkami: **ki**, **oki**, **eki**, odrzucają ten przyrostek w stopniu wyższym, np.: *nizki—niższy*, *głęboki—głębszy*, *daleki—dalszy*.

Stopień najwyższy tworzy się przez dodanie na początku stopnia wyższego przedrostka **naj**, np.: *najwyższy*, *najbielszy*, *najmilszy*, *najgrubszy* i t. d.

Niektóre przymiotniki mają stopień wyższy i najwyższy utworzone od innych zupełnie osnów, niż stopień równy (jest to t. zw. stopniowanie nieprawidłowe), a mianowicie:

| | | |
|---|---|---|
| dobry | — lepszy | — najlepszy |
| zły | — gorszy | — najgorszy |
| wielki | — większy | — największy |
| mały | — mniejszy | — najmniejszy. |

Stopniowanie omowne czyli opisowe: przez dodanie do stopnia równego przysłówka *bardziej* lub *więcej* dla oznaczenia stopnia wyższego, oraz przysłówka *najbardziej* albo *najwięcej* przy stopniu najwyższym, mają liczne przymiotniki, nie stopniujące się w sposób zwyczajny, np.: *bardziej gorzki*, *bardziej cierpki*, *więcej rad*, *bardziej chory* i t. d.

## Liczebnik.

§ 22. **Liczebniki i ich podział.** Liczebnik jest to część mowy odmienna, oznaczająca ilość albo kolejność osób lub przedmiotów.

Liczebniki dzielą się na:

1) główne, oznaczające ilość, np.: *jeden*, *dwa*, *trzy*, *cztery*, *dwadzieścia*, *sto*, *tysiąc*;

2) porządkowe, służące do oznaczenia kolejności, np.: *pierwszy*, *drugi*, *trzeci*, *czwarty*, *dwudziesty*, *setny*, *tysięczny*;

3) zbiorowe, należące również do głównych, a oznaczające zbiór osób obojga płci albo przedmiotów, używanych tylko

w liczbie mnogiej, np.: *dwoje*, *troje dzieci*, *ludzi*; *czworo drzwi*, *pięcioro grabi* i t. p.;

4) ułamkowe, różniące się tem tylko od głównych, że oznaczają nie całe przedmioty, lecz ich części lub całości w połączeniu z cząstkami, np.: *pół*, *ćwierć*, *trzy czwarte*, *pięć ósmych*, *półtora*, *półszósta* i t. p.;

5) gatunkowe albo wielorakie, służą do oznaczenia liczby odmian jakiegoś rodzaju i odpowiadają na pytanie: iloraki?, np.: *dwojaki*, *trojaki*, *pięcioraki*, *dziesięcioraki* i t. d.;

6) mnożne, oznaczające, ile razy powtarza się coś, lub z ilu składa się coś odrębnych części, np.: *pojedynczy*, *podwójny*, *poczwórny*, *dwukrotny*, *pięciokrotny*, *stukrotny* i t. p.;

7) podziałowe, odpowiadające na pytanie: *po ilu?*, *po ile?*, np.: *po jednemu*, *po dwóch*, *po cztery*, *po tysiąc*.

Wszystkie powyższe liczebniki noszą miano oznaczonych w przeciwstawieniu do nieoznaczonych, określających liczbę w przybliżeniu, np.: *kilka*, *kilkanaście*, *kilkadziesiąt*, *kilkoro*, *wieloraki*, *wielokrotny*, *któryś*, *któryś tam*, *wiele*, *dużo*, *mało*, *dosyć*, *trochę* i t. d.

§ 23. **Odmiana liczebników.** Liczebnik: *jeden*, *jedna*, *jedno* odmienia się, jak zaimek, według wzoru: ten, ta, to.

Liczebniki **dwa** i **oba** odmieniają się w następujący sposób:

| | Rodz. męski | Rodz. żeński |
|---|---|---|
| M. | dwaj, dwóch, dwu | dwie |
| D. | dwu, dwóch | dwu, dwóch |
| C. | dwu, dwom | dwu, dwom |
| B. | dwu, dwóch, dwa | dwie |
| W. | = M. | = M. |
| N. | dwu, dwoma | dwiema |
| Mc. | dwu, dwóch | dwu, dwóch |

| | Rodz. nijaki |
|---|---|
| M. | dwa |
| D. | dwu, dwóch |
| C. | dwu, dwom |
| B. | dwa |
| W. | = M. |
| N. | dwu, dwoma |
| Mc. | dwu, dwóch. |

Podobnież: *obaj*, *oba*, *obie*, *oba*, oraz *obydwaj*, *obydwa*, *obydwie*, *obydwa*. Inną postacią tego liczebnika jest: *obadwa*, *obiedwie*, *obadwa*, gdzie obie części wyrazu się odmieniają: *obudwu*, *obudwoma*, *obiedwiema* i t. d.

Formy mianownika i wołacza: *dwaj*, *dwóch*, *obaj* odnoszą się do osób rodzaju męskiego, a formy: *dwa*, *oba* — do zwierząt i przedmiotów, np.: *dwaj ludzie*, *dwóch panów*, *obaj podróżnicy*, *dwa konie*, *oba stoły*. Zauważyć należy, że pisownia warszawska każe pisać zarówno w mianowniku, jak i w innych przypadkach, gdzie ta forma występuje — *dwuch* (nie zaś *dwóch*, jak przepisuje pisownia krakowska).

Odmiana liczebników **trzy** i **cztery** jest następująca:

| | | |
|---|---|---|
| M. | trzej, trzy | czterej, cztery |
| D. | trzech | czterech |
| C. | trzem | czterem |
| B. | trzech, trzy | czterech, cztery |
| W. | = M. | = M. |
| N. | trzema | czterema |
| Mc. | trzech | czterech. |

Formy mianownika *trzej*, *czterej* i biernika *trzech*, *czterech* stosują się do osób rodzaju męskiego, formy zaś *trzy* i *cztery* używają się przy wszystkich innych rzeczownikach, zam. *trzej*, *czterej panowie*, mówi się też: *trzech*, *czterech panów*.

Liczebniki *pięć*, *sześć*, *siedm* aż do *dziewięćdziesiąt dziewięć* odmieniają się w następujący sposób:

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | pięć, pięciu | siedm, siedmiu | dziewięć, dziewięciu |
| D. | pięciu | siedmiu | dziewięciu |
| C. | pięciu | siedmiu | dziewięciu |
| B. | = M. | = M. | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | pięciu, pięcioma | siedmiu, siedmioma | dziewięciu, dziewięcioma |
| Mc. | pięciu | siedmiu | dziewięciu. |

Formy *pięciu*, *siedmiu* i t. d. w mianowniku, bierniku, wołaczu stosują się do osób rodzaju męskiego, formy zaś *pięć*, *siedm* i t. d.—do pozostałych rzeczowników. Rzeczowniki, przy których stoją te liczebniki odmieniają się według przypadków: *pięciu ludzi*, *pięciu ludziom*, *pięcioma ludźmi*, o *pięciu ludziach* i t. d.

Podobnie jak *pięć*, *sześć*, odmieniają się liczebniki nieoznaczone *kilka*, *kilkanaście*, *kilkadziesiąt*, *tyle*, *ilu*, *wielu*. Zauważyć tylko należy, że liczebniki: *dwanaście*, *dwadzieścia*, *kilkanaście* we wszystkich przypadkach prócz formy rzeczowej mia-

nownika, biernika i wołacza, w pierwszej części wyrazu mają końcówkę u; *dwunastu*, *dwudziestu*, *kilkunastu*.

Odmiana liczebnika *sto* brzmi w dzisiejszej polszczyźnie, jak następuje:

| | R. m. | R. ż. | R. n. |
|---|---|---|---|
| M. B. W. | sto, stu | sto | sto |
| D. | stu | stu | stu |
| C. | stu | stu | stu |
| N. | stu | stu | stu |
| Mc. | stu | stu | stu. |

W mianowniku, bierniku i wołaczu rozróżniają się formy osobowe: *stu mężczyzn*, od rzeczowych: *sto psów*, *sto mieczy*.

Podobnie rozróżniają się formy: *dwustu*, *czterystu*, *pięciuset* i t. d. mężczyzn i *dwieście*, *czterysta*, *pięćset* i t. d. psów, mieczy, kobiet, dzieci; we wszystkich przypadkach wszystkich rodzajów mamy formy: *dwustu*, *czterystu*, *pięciuset*. W dopełniaczu prócz form: *dwustu*, *trzystu*, *czterystu* mamy także formy równoległe: *dwuchset*, *trzechset*, *czterechset*.

Liczebniki: *tysiąc* i *milion* odmieniają się, jak rzeczowniki; wszystkie zaś liczeb-

niki porządkowe mają odmianę przymiotnikową.

Odrębną deklinacyę mają liczebniki zbiorowe: *dwoje*, *troje*, *czworo* i t. d., a także nieoznaczone: *kilkoro*, *kilkanaścioro* a mianowicie:

| | | | |
|---|---|---|---|
| M. | dwoje | troje | dziewięcioro |
| D. | dwojga | trojga | dziewięciorga |
| C. | dwojgu | trojgu | dziewięciorgu |
| B. | = M. | = M. | = M. |
| W. | = M. | = M. | = M. |
| N. | dwojgiem | trojgiem | dziewięciorgiem |
| Mc. | dwojgu | trojgu | dziewięciorgu. |

## Czasownik.

§ 24. **Czasowniki i ich podział.** Czasownik, czyli słowo jest to część mowy odmienna, oznaczająca czynność lub stan osoby lub rzeczy, np.: *czytać*, *bić*, *spać*, *leżeć*.

Czasowniki, jak wynika z powyższego, dzielą się na dwa główne działy:

1) czynne, wyrażające czynność osoby lub przedmiotu, np.: *czytać*, *bić*, *chodzić*, *biedz*;

2) nijakie, oznaczające stan osoby lub przedmiotu, np.: *spać*, *leżeć*, *siedzieć*.

Czasowniki czynne dzielą się na:

1) przechodnie, których czynność przechodzi na pewien przedmiot, wyrażany w zdaniu biernikiem (na pytanie: kogo? co?), albo, po przeczeniu, dopełniaczem (na pytanie: kogo? czego?), np.: *czytam książkę*, *biję psa*, *nie czytam książki*, *nie biję psa*; przedmiot ten nazywa się przedmiotem bliższym, albo wprost przedmiotem;

2) nieprzechodnie, przy których albo wcale nie może stać przedmiot, albo może stać w innych przypadkach, użytych bądź samodzielnie, bądź z przyimkami, np.: *chodzić*, *biegać*, *pośpieszać*, *ufać komu*, *pomagać komu*, *rządzić kim*, *czem*, *obcować z kim* i t. d.

3) zwrotne, oznaczające czynność. skierowaną na osobę lub rzecz działającą, np.: *myć się*, *chwalić się*, *czesać się*, *ubierać się*, *kochać siebie*. Tworzą się od przechodnich przez dodanie zaimka *się* lub *siebie*.

4) wzajemne, także złożone z zaimkiem *się*, lecz oznaczające czynność dwóch

lub więcej osób, przechodzącą wzajemnie na siebie, np.: *bić się*, *kłócić się*, *sprzeczać się*, *całować się*;

5) zaimkowe, nie używane bez zaimka *się*, np.: *śmiać się*, *bać się*, *przechadzać się*.

§ 25. **Strony i postacie.** Rozróżniamy trzy strony czasownika:

1) czynną, kiedy czynność osoby lub przedmiotu przechodzi na inną osobę lub przedmiot, np.: *ojciec kocha dziecko*, *koń ciągnie wóz*;

2) bierną, kiedy na osobę lub przedmiot przechodzi czynność innej osoby lub przedmiotu, np.: *dziecko jest kochane przez ojca*, *wóz jest ciągniony przez konia*;

3) zwrotną, kiedy na osobę lub przedmiot przechodzi jego własna czynność, np.: *dziecko myje się*.

Prócz tego czasowniki mogą mieć jeszcze postać dokonaną lub niedokonaną. Postać dokonana oznacza czynność skończoną w przeszłości lub przyszłości, np.: *przeczytałem*, *przeczytam*; postać niedokonana oznacza czynność rozpoczętą, ale nie ukończoną, np.: *czytałem*, *czytam*, *będę czytał*.

Z pomiędzy czasowników dokonanych wyróżniają się jednotliwe, utworzone przeważnie przez dodanie do pierwiastka przyrostka ną, a oznaczające czynność, dokonywającą się niezmiernie szybko, np.: *mignąć*, *błysnąć*, *gwiznąć*, *brzęknąć*.

Wśród niedokonanych wyróżniamy grupę czasowników częstotliwych, zakończonych na *ać*, *ywać*, *iwać* i oznaczających czynności, powtarzające się wielokrotnie, np.: *chadzać*, *mawiać*, *pisywać*, *czytywać*, *posługiwać*, *wyszukiwać*.

Dodać należy, że postać dokonana tworzy się od niedokonanej przez dodanie do niej różnych przyimków, jako przedrostków, np. *czytać* — to postać niedokonana, a *przeczytać*, *doczytać*, *odczytać*, *wyczytać*, *poczytać*, *wczytać się*, *zaczytać się*, *naczytać się*, *rozczytać się* i t. d.—to postacie dokonane.

§ 26. **Koniugacya czasownika.** Odmianę czasownika nazywamy koniugacyą.

Czasowniki odmieniają się przez trYby, czasy, osoby i liczby.

Trybem nazywamy sposób, w jaki czynność jaką lub stan przedstawiamy. Trybów jest w języku polskim cztery:

1) oznajmujący oznacza czynność lub stan rzeczywisty w przeszłości, teraźniejszości lub przyszłości, np.: *pracowałem, pracuję, będę pracował*;

2) warunkowy oznacza stan lub czynność nie rzeczywistą, lecz taką, która mogłaby się dokonać przy pewnych warunkach, np.: *pracowałbym, gdybym był pewien dodatnich wyników mej pracy*;

3) rozkazujący albo rozkaźnik oznacza wzywanie jakiejś osoby lub rzeczy do pełnienia pewnej czynności lub przejścia w pewien stan, np.: *pracuj! stój!*;

4) bezokoliczny albo bezokolicznik określa samą czynność lub stan, nie oznaczając ani czasu, ani osoby, ani liczby, ani rodzaju, np.: *pracować, stać*.

Czasy służą do oznaczenia chwili dokonywania czynności lub trwania stanu. Mamy więc czas: 1) teraźniejszy, 2) przyszły, 3) przeszły i 4) zaprzeszły, który oznacza, że czynność dokonywała się lub dokonała się przed inną przeszłą, np.: 1) *pracuję*, 2) *będę pracował*, 3) *pracowałem*, 4) *pracowałem był*. W dawnej polszczyźnie było więcej czasów, które z biegiem czasu bądź zupeł-

nie zaginęły, bądź pozostały w formie szczątkowej w formach dzisiejszej koniugacyi.

Liczby są, jak w deklinacyi, dwie: pojedyncza i mnoga; dawne formy liczby podwójnej zaginęły i pozostały tylko w gwarach ludowych, np.: *pójdziewa, pójdzieta, pójdźwa, pójdźta.*

Osoby mamy trzy, dla każdej z liczb: pierwsza, druga i trzecia, np.: 1) *pracuję, pracujemy*, 2) *pracujesz, pracujecie*, 3) *pracuje, pracują.* Rodzajów, podobnie jak w deklinacyi, trzy: męski, żeński i nijaki, rozróżniane tylko w niektórych trybach i czasach.

Nadto rozróżniamy jeszcze w koniugacyi imiesłowy odmienne i nieodmienne.

Imiesłowy odmienne są to przymiotniki słowne, t. j. przymiotniki, oznaczające czynność lub stan jakiejś osoby lub przedmiotu. Jest ich w dzisiejszej polszczyźnie cztery, a mianowicie:

1) imiesłów czynny współczesny, czyli imiesłów czynny czasu teraźniejszego oznacza współczesność danej czynności lub stanu względem innej

czynności lub stanu, np.: *czytający*, *pytający*, *rosnący*;

2) imiesłów czynny przeszły, czyli czasu przeszłego oznacza czynność lub stan, poprzedzające inną czynność lub stan i pozostał w formie szczątkowej w niektórych czasownikach, np.: *zwiędły* (od *zwiędnąć*), *wyrosły* (od *wyrosnąć*), *zsiniały* (od *zsinieć*). Dzisiejszy język odczuwa te formy nie jako imiesłowy, lecz jako przymiotniki;

3) imiesłów bierny współczesny czyli czasu teraźniejszego zachował się także w postaci szczątkowej i formuje się zaledwie od kilkunastu czasowników, np.: *widomy* (od *widzieć*), *wiadomy* (od *wiedzieć*), *rzekomy* (od *rzec*), *znajomy* (od *znać*). Dzisiaj imiesłowy te nabrały znaczenia przymiotników;

4) imiesłów bierny przeszły czyli czasu przeszłego, np.: *czytany*, *zrobiony*, *bity*, *uszyty*.

Imiesłowy nieodmienne mają znaczenie przysłówków słownych, a jest ich dwa:

1) imiesłów czynny współczesny czyli czasu teraźniejszego, np.: *czytając*, *robiąc*;

2) imiesłów czynny zaprzeszły, czyli czasu zaprzeszłego oznacza czynność, która dokonała się, nim zaczęła się druga, np.: *przeczytawszy*, *zrobiwszy*.

§ 27. **Tworzenie się form koniugacyi.** Wszystkie formy koniugacyjne wywodzą się: 1) albo od osnowy czasu teraźniejszego, 2) albo od osnowy trybu bezokolicznego czyli bezokolicznika. Osnowę czasu teraźniejszego otrzymamy, odrzucając końcówki osobowe w czasie teraźniejszym, np.: *piszesz*, *malujemy*, *chudniecie*—osnowy: *pisze-*, *maluje-*, *chudnie-*. Osnowę bezokolicznika otrzymamy, odrzuciwszy w bezokoliczniku końcówkę ć, np.: *pisać*, *malować*, *chudnąć* — osnowy będą: *pisa-*, *malowa-*, *chudną-*.

Od osnowy teraźniejszości tworzą się:

1) czas teraźniejszy, przez dodanie końcówek osobowych, np.: *piszę*, *piszesz*, *pisze*, *piszemy*, *piszecie*, *piszą*;

2) tryb rozkazujący: *pisz*, *piszmy*, *piszcie*;

3) imiesłowy współczesne czynne, odmienny i nieodmienny, np.: *piszący*, *pisząc*, a także imiesłów współczesny bierny, np.: *wiadomy*, *rzekomy*.

Od osnowy bezokolicznika formują się:

1) bezokolicznik, przez dodanie końcówki ć, np.: *kochać*, *pisać*, *czynić*;

2) imiesłów czynny przeszły odmienny, mający końcówkę ł (ły), np.: *zwiądł* (*zwiędły*), *zbladł* (*zbladły*);

3) czas przeszły, który jest niczem innem, jak powyższym imiesłowem z dodatkiem końcówek osobowych, np.: *zbladłem*, *zbladłeś*, *zbladł*, *zbledliśmy*, *zbledliście*, *zbledli*;

4) imiesłów czynny zaprzeszły nieodmienny, z końcówką **łszy** albo **wszy**, np.: *zbladłszy*, *zrobiwszy*;

5) imiesłów bierny przeszły, z końcówką **ny** albo **ty**, np.: *zrobiony*, *przeczytany*, *wypity*, *odczuty*.

§ 28. **Formy pochodne od osnowy teraźniejszości.**

Czas teraźniejszy ma następujące końcówki osobowe:

| Liczba poj. | | Liczba podw. | Liczba mnoga |
|---|---|---|---|
| 1 os. | **m, ę** | **wa** | **m, my** |
| 2 os. | **ś, sz** | **ta** | **cię** |
| 3 os. | — | **ta** | **ą, ją** |

Najstarożytniejsza forma pierwszej osoby liczby pojedyńczej z końcówką **m**

zachowała się zaledwie w kilku czasownikach: *jestem* (dawne *jeśm*), *wiem*, *dam* i *jem*. W innych czasownikach końcowe m, zlawszy się z poprzedzającą samogłoską, utworzyło samogłoskę nosową ę (dawniejsze ą), np.: *wiozę*, *biorę*, *niosę* (w starosłowiańskiem: *wiezą*, *bierą*, *niesą*) i t. d. Takie formy, jak: *gram*, *znam*, *kocham*, *powiadam*, utworzyły się później z pierwotnych: *graję*, *znaję*, *kochaję*, *powiadaję*.

D r u g a osoba liczby pojedyńczej kończy się obecnie we wszystkich czasownikach na sz, z wyjątkiem *jesteś*, gdzie zachowała się pierwotna końcówka ś. A ponieważ formy czasu przeszłego urobiły się ze złożenia imiesłowu przeszłego z formami koniugacyjnemi czasownika posiłkowego *być* w czasie teraźniejszym (chodził + jeśm = = chodziłem, chodził + jeś = chodziłeś i t.d.), i tu więc końcówka ś w drugiej osobie liczby pojedyńczej zachowała się we wszystkich czasownikach.

T r z e c i a osoba liczby pojedyńczej miała dawniej końcówkę t, której jedyny ślad pozostał w formie *jest*; dzisiaj niema żadnej końcówki.

P i e r w s z a osoba liczby mnogiej ma

dwie równoległe końcówki: my i m, np.: *idziemy* i *idziem*, *niesiemy* i *niesiem*, *widzimy* i *widzim*. Końcówka m jest starożytniejsza i daje się zastosować do wszystkich czasowników z wyjątkiem tych, które w pierwszej osobie liczby pojedyńczej kończą się na m.

Druga osoba liczby mnogiej kończy się na cie (dawniejsze te, ze zmiękczeniem t w ć).

Trzecia osoba liczby mnogiej miała w języku prasłowiańskim końcówkę nt, która w polszczyźnie historycznej przez zlanie się z poprzedzającą samogłoską o i odpadnięcie t zmieniła się w ą.



Wzory
deklinacyi czasu teraźniejszego

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 1. | jestem | wiozę | mówię | gram |
| 2. | jesteś | wieziesz | mówisz | grasz |
| 3. | jest | wiezie | mówi | gra |
| 1. | jesteśmy | wieziemy | mówimy | gramy |
| 2. | jesteście | wieziecie | mówicie | gracie |
| 3. | są | wiozą | mówią | grają. |

Te same końcówki, dodane do osnów czasowników dokonanych, tworzą czas przyszły, np.: *zawiozę*, *pomówisz*, *zagra*. Cza-

sowniki dokonane, jak to z samego ich znaczenia wypływa, nie mają wcale czasu teraźniejszego.

Tryb rozkazujący w drugiej osobie liczby pojedyńczej w dawnej polszczyźnie miał końcówkę i, przed którą miękczyła się końcowa twarda spółgłoska osnowy, np.: *niesi*, *wiezi*, *strzeży*, *wodzi*, *pomoży*. Z biegiem czasu to i odpadło i powstały formy: *nieś*, *wieź*, *strzeż*, *wódź*, *pomóż* (z pochyleniem o w ó, ale: *proś*, *noś* i t. d.). W czasownikach, których osnowa kończy się na samogłoskę, owo i zmieniło się w j, np.: *graj*, *daj*, *rachuj*, *kuj*, *lej* (zam.: *grai*, *dai*, *rachui*, *kui*, *lei*). Czasowniki, których osnowa kończy się na dwie spółgłoski, zamiast dawnych form na i, mamy obecnie formy rozciągnięte, na ij, np.: *tnij*, *ciągnij*, *tupnij*, *krzyknij* (zam: *tni*, *ciągni*, *tupni*, *krzykni*).

Trzecia osoba liczby pojedyńczej miała dawniej podobne brzmienie, jak druga osoba (przyjdź królestwo Twoje, dziej się wola nieba). Dziś istnieją tylko formy opisowe, powstałe przez dodanie do czasu teraźniejszego trybu oznajmującego słowa *niech*, *niechaj*, np.: *niech robi*, *niechaj*

*słucha*. Podobnie i w trzeciej osobie liczby mnogiej (*niech robią*, *niechaj słuchają*), a także czasem i w pierwszej osobie: *niech posłucham*, *niech uczujemy*.

Pierwsza i druga osoba liczby mnogiej tworzą się przez dodanie końcówek **my**, **cie** do drugiej osoby liczby pojedyńczej, np.: *nieśmy*, *nieście*, *lejmy*, *lejcie*, *tnijmy*, *tnijcie*.

Imiesłowy współczesne czynne tworzą się u wszystkich czasowników jednakowo, przez dodanie do osnowy teraźniejszości końcówki: **ący** i **ąc**, np.: *kochający*, *kochając*, *bijący*, *bijąc*, *niosący*, *niosąc*. Imiesłów współczesny bierny, z końcówką **omy**, dawniej powszechny, dziś niemal zupełnie zanikły, tworzy się od kilkunastu czasowników i ma znaczenie przymiotnikowe, np.: *wiadomy*, *kryjomy*, *rzekomy* i t. d.

§ 29. **Formy pochodne od osnowy bezokolicznika.**

Tryb bezokoliczny kończył się w dawnej polszczyźnie na **ti**, które zmieniło się potem w **ći**, a wreszcie, przez odpadnięcie końcowego **i**—w **ć**. Zachodzą tu przytem rozliczne zmiany, zgodne z za-

sadami głosowni (p. § 3), np: *niesti-nieść, wiezti- wieźć, gnietti- gnieść, kładti-kłaść, prządti- prząść*, a także: *piekti- piec, siekti- siec*, ale *mogti- módz, biegti- biedz, strzedz, strzydz, poledz, zażedz, zaprządz*. Pisownia warszawska każe w obu wypadkach, zarówno w osnowach na **k**, jak i na **g**, pisać **c**, a więc: *piec, siec, móc, biec, strzec, strzyc, polec, zażec, zaprząc*.

Imiesłów przeszły czynny tworzył się przez dodanie końcówek: **ł, ła, ło** w liczbie pojedyńczej, **li, ły** — w liczbie mnogiej do osnowy bezokolicznika, z zachowaniem prawideł głosowni, a więc np.: *niósł, niosła, nieśli, niosły*; *dął, dęła, dęło, dęli, dęły*; *plótł, plotła, plotło, pletli, plotły* i t. d. Oprócz tej formy rzeczownikowej imiesłowu przechowała się jeszcze do dziś forma zaimkowa na **ły, ła, ło**, głównie w czasownikach dokonanych nieprzechodnich, np.: *zwiędły, uschły, zubożały, poczerniały, zziębły*. Formy te mają dziś znaczenie przymiotników.

Imiesłów czynny zaprzeszły tworzy się przez dodanie końcówki **wszy** do osnowy bezokolicznika w czasownikach, których osnowa kończy się na samogłoskę:

*zrobiwszy*, *pokochawszy*, *zakrywszy*, *zadąwszy*, oraz przez dodanie końcówki **łszy** w osnowach na spółgłoskę, np.: *zbiegłszy*, *upiekłszy*, *zaniósłszy*, *zawiózłszy* i t. d. (według pisowni warszawskiej: *zbiegszy*, *upiekszy*, *zaniósszy*, *zawiózszy* i t. d.).

Imiesłów bierny przeszły tworzy się przez dodanie przyrostka **ny** do osnowy bezokolicznika czasowników dwu lub więcej zgłoskowych z osnową na samogłoskę, np.: *kochany*, *rozumiany*, *posłany* i t. p., oraz — przyrostka **ony** w czasownikach z osnową na spółgłoskę, np.: *wieziony*, *pieczony*, *kładziony*, *niesiony*.

Czasowniki jednozgłoskowe z osnową na samogłoskę mają w imiesłowie biernym przeszłym końcówkę **ty**, np.: *bity*, *pity*, *kuty*, *myty*, *ryty* i t. p.

Czasowniki na **nąć** mają formy podwójne: *dźwigniony* i *dźwignięty*, *ciągniony* i *ciągnięty*, *pominiony* i *pominięty*. Czasowniki: *drzeć*, *trzeć*, *żreć*, *przeć*, *rozpostrzeć*, *zawrzeć* mają imiesłowy: *darty*, *tarty*, *żarty*, *party*, *rozpostarty*, *zawarty*.

§ 30. **Formy deklinacyi złożone.** W dzisiejszej koniugacyi mamy cały szereg form złożonych czyli przechodnich, utworzonych

z imiesłowów i form koniugacyi czasownika posiłkowego **być**.

Do form złożonych należą:

1) Czas przeszły, który tworzy się przez zlanie się imiesłowu czynnego przeszłego z deklinacyą staropolską czasownika **być** w czasie teraźniejszym:

1. czynił (czyniła-o)+jeśm =czyniłem, am, om
2. czynił (czyniła-o)+jeś =czyniłeś, aś, oś
3. czynił (czyniła-o)+jest =czynił, a, o
1. czynili (czyniły) +jeśmy=czyniliśmy, łyśmy
2. czynili (czyniły) +jeście=czyniliście, łyście
3. czynili (czyniły) +są =czynili, ły.

W trzeciej osobie liczby pojedyńczej i mnogiej czasownik posiłkowy (**jest, są**) zanika, w innych zaś osobach zlewa się z imiesłowem, tworząc końcówki osobowe, które mogą odrywać się od czasownika, np.: *jam słyszał, pewnieś słyszał, nieraześmy słyszeli, jużeście słyszeli.*

2) Czas zaprzeszły tworzy się przez dodanie do czasu przeszłego imiesłowu

przeszłego czasownika **być**: *był*, *była*, *było*, *byli*, *były*.

1. czyniłem (am, om) był (a, o)
2. czyniłeś (aś, oś) był (a, o)
3. czynił (a, o) był (a, o)
1. czyniliśmy (łyśmy) byli (ły)
2. czyniliście (łyście) byli (ły)
3. czynili (ły) byli (ły).

3) Czas przyszły od czasowników dokonanych ma formy czasu teraźniejszego, np.: *zrobię*, *zrobisz*, *zrobi*, *zrobimy*, *zrobicie*, *zrobią*. Od czasowników niedokonanych tworzy się przez złożenie czasu przyszłego czasownika **być** i bezokolicznika lub imiesłowu czynnego przeszłego danego czasownika, np.: *będę robić*, *będziesz robić* i t. d., *robić będę*, *będę robił*, *robił będę*, bez żadnej różnicy.

4) Tryb warunkowy w czasie teraźniejszym powstaje ze zlania się imiesłowu czynnego przeszłego z końcówkami osobowemi **bym**, **byś**, **by**, **byśmy**, **byście**, **by** (szczątki dawnego aorystu, t. j. czasu przeszłego dokonanego od **być**), np.: *robiłbym*, *robiłbyś*, *robiłby*, *robilibyśmy*, *robilibyście*, *robiliby* i t. d.

5) Czas przeszły trybu warunkowego powstaje przez dodanie do czasu teraźniejszego imiesłowu: **był, była, było, byli, były**, np.: *zrobiłbym był, zrobiłbyś był, zrobiłby był, zrobilibyśmy byli, zrobilibyście byli, zrobiliby byli.*

6) Strona bierna tworzy się przez dodanie do form koniugacyjnych czasownika posiłkowego **być** imiesłowu biernego przeszłego, np.: *być chwalonym, jestem chwalony, byłem chwalony, będę chwalony, byłbym chwalony, bądź chwalony* i t. d., przyczem imiesłów tylko przy trybie bezokolicznym kładzie się w przypadku szóstym, we wszystkich zaś innych formach — zawsze w przypadku pierwszym. Zamiast **być** używamy też czasem czasowników **zostać** i **bywać**, np.: *bywać chwalonym, zostać pochwalonym.* Czasem też strona bierna wyraża się przez dodanie do strony czynnej zaimka **się**, np.: *książka ta czyta się z zajęciem*, albo, w formie nieosobowej, *książkę tę czyta się z zajęciem.*

§ 31. **Koniugacya pierwotna.** Najwięcej form pierwotnej koniugacyi zachowało się w czasowniku posiłkowym **być**, oraz w trzech czasownikach, w których osnowa teraźniej-

szości nie ma żadnego przyrostka: **wiem, jem, dam.**

Koniugacya czasownika **być** przedstawia się w następujący sposób:

Bezokolicznik: *być.*

Imiesłów czynny współczesny odmienny: *będący.*

Imiesłów czynny przeszły odmienny: *był.*

Imiesłów bierny współczesny odmienny: —.

Imiesłów bierny przeszły odmienny: *(prze)byty*, *(od)byty.*

Imiesłów czynny współczesny nieodmienny: *będąc.*

Imiesłów czynny zaprzeszły nieodmienny: *bywszy.*

Tryb oznajmujący.

Czas teraźniejszy

| | | |
|---|---|---|
| 1. | jestem | jesteśmy |
| 2. | jesteś | jesteście |
| 3. | jest | są. |

Czas przyszły

| | | |
|---|---|---|
| 1. | będę | będziemy |
| 2. | będziesz | będziecie |
| 3. | będzie | będą. |

Czas przeszły

| | | |
|---|---|---|
| 1. | byłem, am, om | byliśmy, łyśmy |
| 2. | byłeś, aś, oś | byliście, łyście |
| 3. | był, a, o | byli, ły. |

Czas zaprzeszły

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. | byłem był | byłam była | byłom było |
| 2. | byłeś był | byłaś była | byłoś było |
| 3. | był był | była była | było było |
| 1. | byliśmy byli | byłyśmy były | byłyśmy były |
| 2. | byliście byli | byłyście były | byłyście były |
| 3. | byli byli | były były | były były. |

Tryb warunkowy.

Czas teraźniejszy

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. | byłbym | byłabym | byłobym |
| 2. | byłbyś | byłabyś | byłobyś |
| 3. | byłby | byłaby | byłoby |
| 1. | bylibyśmy | byłybyśmy | byłybyśmy |
| 2. | bylibyście | byłybyście | byłybyście |
| 3. | byliby | byłyby | byłyby. |

Czas przeszły

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. | byłbym był | byłabym była | byłobym było |
| 2. | byłbyś był | byłabyś była | byłobyś było |
| 3. | byłby był | byłaby była | byłoby było |

| | | |
|---|---|---|
| 1. bylibyśmy byli | byłybyśmy były | byłybyśmy były |
| 2. bylibyście byli | byłybyście były | byłybyście były |
| 3. byliby byli | byłyby były | byłyby były. |

Tryb rozkazujący

| | |
|---|---|
| 1. — | bądźmy |
| 2. bądź | bądźcie |
| 3. niech będzie | niech będą. |

Koniugacya czasowników **wiem, jem, dam** przedstawia się, jak następuje:

Bezokolicznik: *wiedzieć*, *jeść*, *dać*.

Imiesłów czynny współczesny odmienny: *wiedzący*, *jedzący*, *dający*.

Im. czynny przeszły odm.: *wiedział*, *jadł*, *dał*.

Im. bierny współcz. odm.: —.

Im. bierny przeszły odmienny: (*po*)*wiedziany*, *jedzony*, *dany*.

Im. czynny współcz. nieodm.: *wiedząc*, *jedząc*, *dając*.

Im. czynny zaprzeszły nieodm.: (*po*)*wiedziawszy*, *jadłszy*, *dawszy*.

Czas teraźniejszy

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. | wiem | jem | dam |
| 2. | wiesz | jesz | dasz |
| 3. | wie | je | da |
| 1. | wiemy | jemy | damy |
| 2. | wiecie | jecie | dacie |
| 3. | wiedzą | jedzą | dadzą. |

Ponieważ czasownik **dać** jest dokonany, przeto formy **dam, dasz** i t. d. mają znaczenie czasu przyszłego.

Tryb rozkazujący

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. | — | — | — |
| 2. | wiedz | jedz | daj |
| 3. | niech wie | niech je | niech da |
| 1. | wiedzmy | jedzmy | dajmy |
| 2. | wiedzcie | jedzcie | dajcie |
| 3. | niech wiedzą | niech jedzą | niech dadzą. |

§ 32. **Podział na koniugacye.** Podstawą podziału czasowników na koniugacye jest osnowa teraźniejszości, która może tworzyć się w różny sposób. Dzielimy więc czasowniki na pięć koniugacyi, każdą zaś z koniugacyi na kilka gromad.

K o n i u g a c y a   p i e r w s z a obejmuje czasowniki, których osnowa teraźniejszo-

ści tworzy się za pomocą przyrostka e, np.: *niesie-*, *wiezie-*, *bierze-*, *drze-*. Koniugacya ta dzieli się na trzy gromady:

1) czasowniki, których osnowa bezokolicznika równa się pierwiastkowi, np.: *nieść* (*nies-*), *wieźć* (*wiez-*), *gryźć* (*gryz-*), *pleść* (*plet*);

2) czasowniki, tworzące osnowę bezokolicznika za pomocą przyrostka a, np.: *brać* (*br-*), *rwać* (*rw-*), *zwać* (*zw*);

3) czasowniki, których osnowa kończy się na r, a bezokolicznik na jeć, np.: *drzeć* (*dr-*), *mrzeć* (*mr-*), *trzeć* (*tr-*).

Koniugacya druga obejmuje grupę czasowników, w których osnowa teraźniejszości tworzy się za pomocą przyrostka nie, a osnowa bezokolicznika — przez dodanie przyrostka ną, np.: *dźwignie—dźwignąć*, *krzyknie—krzyknąć*, *rośnie—rosnąć*, *chuchnie—chuchnąć*.

Koniugacya trzecia obejmuje czasowniki, tworzące osnowę teraźniejszości za pomocą przyrostka je, np.: *bije*, *kuje*, *rachuje*, *łamie*, *istnieje*. Koniugacya ta rozpada się na cztery gromady:

1) czasowniki, których osnowa bezoko-

licznika równa się pierwiastkowi, np.: *pić* (*pi-*), *bić* (*bi-*), *kuć* (*ku-*), *żyć* (*ży-*);

2) czasowniki, tworzące osnowę bezokolicznika za pomocą przyrostka **a**, np.: *pisać* (*pis-*), *łamać* (*łam-*), *drapać* (*drap-*);

3) czasowniki, których osnowa bezokolicznika tworzy się za pomocą przyrostka **e**, np.: *siwieć* (*siw-*), *istnieć* (*istn-*), *kamienieć* (*kamien-*);

4) czasowniki, mające osnowę teraźniejszości, utworzoną przez dodanie do pierwiastka przyrostka **u**, a osnowę bezokolicznika z przyrostkiem **owa**, np.: *kupuję—kupować*, *ratuję—ratować*, *rachuję—rachować*, *żałuję—żałować*.

K o n j u g a c y a c z w a r t a obejmuje czasowniki, których osnowa teraźniejszości tworzy się za pomocą przyrostka **i**, np.: *wozi*, *słyszy*, *widzi*, *siedzi*, *drży*. W koniugacyi tej rozróżniamy dwie gromady:

1) czasowniki z osnową bezokolicznika, zakończoną, również jak i osnowa teraźniejszości, na **i**, np.: *wozić*, *uczyć*, *bawić*, *nudzić*, *bronić*;

2) czasowniki z osnową bezokolicznika na **e**, np.: *słyszeć*, *drżeć*, *wisieć*, *myśleć*, *cierpieć*.

Koniugacya piąta obejmuje czasowniki, których osnowa teraźniejszości kończy się na a, a osnowa bezokolicznika ma takąż końcówkę, np.: *czytam — czytać, mawiam — mawiać, chwytam — chwytać, ufam — ufać.*

§ 33. **Koniugacya pierwsza**. Do tej koniugacyi należą czasowniki z osnową teraźniejszości na e.

Gromada I ma osnowę bezokolicznika równą pierwiastkowi.

Wzór I

(na spółgłoski przedniojęzykowe s, z, t, d):

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | niosę | niesiemy |
| 2. | niesiesz | niesiecie |
| 3. | niesie | niosą. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | nieśmy |
| 2. | nieś | nieście |
| 3. | niech niesie | niech niosą. |

Bezokolicznik: *nieść.*

Imiesłów czynny współcz. odmienny: *niosący.*

Im. czynny przeszły odm.: *niósł.*

Im. bierny przeszły odm.: *niesiony.*

Im. czynny współcz. nieodmienny: *niosąc.*

Im. czynny zaprzeszły nieodmienny: *niósłszy.*

Według tego wzoru odmieniają się czasowniki:

niosę—niesiesz — nieś — nieść — niosąc — niósł — niesiony — niósłszy
pasę — pasiesz—paś — paść—pasąc—pasł— pasiony—wypasłszy
trzęsę - trzęsiesz —trzęś—trząść — trzęsąc trząsł—trzęsiony—potrząsłszy
gryzę—gryziesz — gryź —gryźć — gryząc— gryzl—gryziony—pogryzłszy
lezę — leziesz—leź—leźć — lezące — lazł — polazłszy
miotę—mieciesz—mieć—mieść—miotąc— miótł—mieciony—wymiótłszy
plotę—pleciesz — pleć — pleść — plotąc — plótł—pleciony—uplótłszy
bodę—bodziesz—bódź — bóść — bodąc — bódł—bodziony—ubódłszy
wiodę—wiedziesz—wiedź— wieść—wiodąc wiódł—wiedziony—powiódłszy

kładę—kładziesz—kładź—kłaść—kładąc—
kładł—kładziony—pokładłszy
wiozę—wieziesz—wieź—wieźć—wiozące—
wiózł—wieziony—powiózłszy
gniotę—gnieciesz—gnieć—gnieść—gniotąc
gniótł—gnieciony—ugniótłszy
przędę—przędziesz—przędź—prząść—
przędąc—prządł—przędziony—uprządłszy
idę—idziesz—idź—iść—idąc—szedł—
poszedłszy.

Czasownik **iść** ma dwie różne osnowy **id-** i **szed-**; od **szed-** urabia się imiesłów przeszły czynny oraz zaprzeszły nieodmienny, a także czas przeszły: *szedłem*, *szłam*, *szłom*, *szedłeś*, *szłaś*, *szłoś*, *szedł*, *szła*, *szło*, *szliśmy*, *szłyśmy*, *szliście*, *szłyście*, *szli*, *szły*. Czasownik: **jadę** należy do tej koniugacyi, z wyjątkiem form imiesłowów: *jechał*, *jechawszy* i czasu przeszłego: *jechałem*, urobionych od osnowy **jecha-**. Czasownik **kraść** w formie bezokolicznika i pochodnych od niego (*kradł*, *ukradłszy*, *kradłem*) należy do pierwszej koniugacyi, w czasie teraźniejszym zaś i rozkaźniku—do drugiej (*kradnę*, *kradnij*); podobnie koniugują się: *paść* i *grząźć* (*padłem*, *padnę*, *padnij*, *ugrzązłem*, *grzęznę*, *grzęznij*).

Czasownik: **sieść** od osnowy **sied** urabia formy: *siadl*, *siadlszy*, *siedź*, w czasie teraźniejszym zaś spotykamy formy równoległe: *sięde*, *siędziesz* i *siądę*, *siądziesz* od osnowy **sięd-** czyli **siąd-**. Czasownik: **rość** od osnowy **rost-** urabia formy: *rósł*, *rósłszy*, *rosłem*, czas teraźniejszy zaś i tryb rozkazujący formuje od bezokolicznika **rosnąć**: *rosnę*, *rośnij* (według II koniugacyi).

Wzór II

(na spółgłoskę tylnojęzykową **k, g**):

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | ciekę | cieczemy |
| 2. | cieczesz | cieczecie |
| 3. | ciecze | cieką. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | cieczmy |
| 2. | ciecz | cieczcie |
| 3. | niech ciecze | niech cieką. |

Bezokolicznik: *ciec*.

Imiesłów czynny współcz. odmienny: *ciekący*.

Im. czynny przeszły odm.: *ciekł.*
Im. bierny przeszły odm.: — .
Im. czynny współczesny nieodmienny: *ciekąc.*
Im. czynny zaprzeszły nieodmienny: *(u)ciekłszy.*

Podobnie koniugują się następujące czasowniki:

ciekę—cieczesz — ciecz — ciec — ciekąc— ciekł—uciekłszy
piekę—pieczesz — piecz — piec—piekąc— piekł—pieczony—upiekłszy
rzekę—rzeczesz—rzecz — rzec—rzekąc — rzekł—rzeczony—wyrzekłszy
siekę—sieczesz — siecz — siec — siekąc — siekł—sieczony—wysiekłszy
tłukę — tłuczesz — tłucz—tłuc — tłukąc— tłukł – tłuczony—utłukłszy
wlekę (i wlokę)—wleczesz—wlecz—wlec — wlokąc—wlókł—wleczony—wlókłszy
biegę (i biegnę)—bieżysz (i biegniesz)— bież (i biegnij)—biedz—biegąc (i biegnąc) — biegł — ubieżony — ubiegłszy
lęgę (i legnę) — lężesz (i legniesz) — lęż (i legnij)—ledz—legł—ległszy
mogę—możesz—pomóż—módz—mogąc — mógł—zmożony—mógłszy

strzegę — strzeżesz — strzeż — strzedz — strzegąc — strzegł — ostrzeżony — ostrzegłszy
zaprzęgę (i zaprzęgnę) — zaprzężesz (i zaprzęgniesz) — zaprząż (i zaprzęgnij) — zaprządz — zaprzągł — zaprzężony — zaprzągłszy
strzygę — strzyżesz — strzyż — strzydz — strzygąc — strzygł — ostrzyżony — ostrzygłszy.

Jak widzimy z powyższej tablicy, czasowniki: **biedz, ledz, zaprządz** mają w czasie teraźniejszym i rozkaźniku formy podwójne: *biegę*, *lęgę*, *zaprzęgę* według I-ej koniugacyi, oraz *biegnę*, *legnę*, *zaprzęgnę* — według II-ej, z przyrostkiem **nie**; pierwsze są starożytniejsze, drugie — późniejszego pochodzenia (podobnie imiesłowy: *biegący* i *biegnący*, *biegąc* i *biegnąc*). Czasownik **ląc się** (*przeląc się*, *zląc się*, *uląc się*) tworzy czas teraźniejszy (i przyszły od dokonanych) oraz rozkaźnik od osnowy **lęknie-**, np.: *przelęknę się*, *zlęknij się* (według II ej koniugacyi). Formy, urobione od osnowy bezokolicznika, należą do I ej koniugacyi: *zląkl się*, *przelękły*, *przeląkłszy się*, *ulękłem się*. Czasownik **siądz** (*przy-*

*siądz, dosiądz, osiądz*) ma formy podwójne: *przysiężę* i *przysięgnę, dosiężesz* i *dosięgniesz, przysiąż* i *przysięgnij, dosiądz* i *dosięgnąć, osiądz* i *osiągnąć*; formy późniejsze, od osnów **sięgnie** — **sięgną**, wypierają coraz bardziej formy starożytniejsze, od **sięg-**. Do tejże gromady należy nareszcie staropolski czasownik **żedz** (**zażedz**, t. j. zapalić, **zżedz**), dziś rzadko używany w niektórych tylko formach: *zażegłem, zażegłszy* i t. d.

Wzór III
(na spółgłoskę nosową **m**, **n**):

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | dmę | dmiemy |
| 2. | dmiesz | dmiecie |
| 3. | dmie | dmą. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | dmijmy |
| 2. | dmij | dmijcie |
| 3. | niech dmie | niech dmą. |

Bezokolicznik: *dąć*.

Imiesłów czynny współcz. odmienny: *dmący*.

Im. czynny przeszły odm.: *dął.*
Im. bierny przeszły odm.: *dęty.*
Im. czynny współczesny nieodmienny: *dmąc.*
Im. czynny zaprzeszły nieodmienny: *dąwszy.*

Podług tego wzoru koniugują się następujące czasowniki:

dmę—dmiesz—dmij—dąć—dmąc—dął—dęty—dąwszy

żmę—żmiesz—żmij—żąć—żmąc—żął—(wy)żęty—(wy)żąwszy

(przy)jmę—(przy)jmiesz—(przy)jmij—(przy)jąć—(przy)jął—(przy)jęty—(przy)-jąwszy

gnę—gniesz—gnij—giąć—gnąc—giął—gięty—(wy)giąwszy

klnę—klniesz—klnij—kląć—klnąc—klął—(prze)klęty—(prze)kląwszy

mnę—mniesz—mnij—miąć—mnąc—miął—(z)mięty—(z)miąwszy

(za)cznę—(za)czniesz—(za)cznij—(za)-cząć—(za)czął—(za)częty—(za)cząwszy

tnę—tniesz—tnij—ciąć—tnąc—ciął—(u)cięty—(u)ciąwszy

pnę—pniesz—pnij—piąć—pnąc—piął—(za)pięty—(za)piąwszy

żnę—żniesz—żnij—żąć— żnąc — żął — (z)żęty—(z)żąwszy.

Czasownik **jąć** w dzisiejszej polszczyźnie używa się tylko w niektórych formach: *jąć*, *jął*, *jąwszy* i t. p.; należy zwrócić uwagę na czasowniki, złożone z **jąć**, odmieniające się podług powyższego wzoru, jak np.: *przyjąć*, *odjąć*, *zdjąć*, *wziąć* (nigdy—wziąść!) i t. d. Od **wziąć** czas przyszły brzmi: *wezmę*, *weźmiesz* i t. d., tryb rozkazujący—*weź* lub *weźmij* i t. d.

Gromada II tworzy osnowę bezokolicznika przez dodanie przyrostka **a**.

### Wzór IV

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | biorę | bierzemy |
| 2. | bierzesz | bierzecie |
| 3. | bierze | biorą. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | bierzmy |
| 2. | bierz | bierzcie |
| 3. | niech bierze | niech biorą. |

Bezokolicznik: *brać*.

Imiesłów czynny współcz. odmienny: *biorący.*

Imiesłów czynny przeszły odmienny: *brał.*

Imiesłów bierny przeszły odmienny: *brany.*

Imiesłów czynny współczesny nieodmienny: *biorąc.*

Imiesłów czynny zaprzeszły nieodmienny: (*za*)*brawszy.*

Podług powyższego wzoru odmieniają się:

biorę — bierzesz — bierz — brać — biorąc — brał — brany — (za)brawszy

piorę — pierzesz — pierz — prać — piorąc — prał — prany — (wy)prawszy

zwę — zwiesz — zwij — zwać — zwąc — zwał (we)zwany — (we)zwawszy

łżę (łgę) — łżesz — łżyj — łgać — łżąc (łgąc) łgał — (ze)łgany — (ze)łgawszy

rwę — rwiesz — rwij — rwać — rwąc — rwał — (ze)rwany — (ze)rwawszy

ssę — ssiesz — ssij — ssać — ssąc — ssał — (wy)ssany — (wy)ssawszy

żonę (żenię) — żeniesz — żeń (gnaj) — żonąc (żenąc) — gnany — gnawszy.

W dzisiejszym języku formy: *żonę, żenę,*

*żeniesz, żeń, żonąc, żenąc* zaginęły; natomiast weszły w użycie formy: *gonię, gonisz, goń, goniąc,* od osnowy goni-.

Gromada III zawiera czasowniki, których pierwiastek kończy się na r, a osnowa bezokolicznika tworzy się za pomocą przyrostka e.

Wzór V

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | drę | drzemy |
| 2. | drzesz | drzecie |
| 3. | drze | drą. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | drzyjmy |
| 2. | drzyj | drzyjcie |
| 3. | niech drze | niech drą. |

Bezokolicznik: *drzeć.*

Imiesłów czynny współczesny odmienny: *drący.*

Im. czynny przeszły odm.: *darł.*

Im. bierny przeszły odmienny: *darty.*

Im. czynny współcz. nieodm.: *drąc.*

Im. czynny zaprzeszły nieodm.: *(u)darłszy.*

Tak samo koniugują się:
drę — drzesz — drzyj — drzeć — drąc — darł — darty — (u)darłszy
mrę — mrzesz — mrzyj — mrzeć — mrąc — marł — (u)marłszy
prę — przesz — przyj — przeć — prąc — parł — party — (po)parłszy
trę — trzesz — trzyj — trzeć — trąc — tarł — tarty — (u)tarłszy
(za)wrę — (za)wrzesz — (za)wrzyj — (za)wrzeć — (za)warł — (za)warty — (za)warłszy
wrę — wrzesz — wrze (wre) — wrzyj — wrzeć — wrąc (wrząc) — wrzał — (za)wrzawszy
żrę — żresz — żryj — żreć — żrąc — żarł — (ze)żarty — (ze)żarłszy.

§ 34. **Koniugacya druga.** Do koniugacyi tej należą czasowniki, których osnowa teraźniejszości tworzy się za pomocą przyrostka **nie**, a osnowa bezokolicznika — przez dodanie przyrostka **ną**.

### Wzór VI

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | ciągnę | ciągniemy |
| 2. | ciągniesz | ciągniecie |
| 3. | ciągnie | ciągną. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | ciągnijmy |
| 2. | ciągnij | ciągnijcie |
| 3. | niech ciągnie | niech ciągną. |

Bezokolicznik: *ciągnąć*.

Imiesłów czynny współczęsny odmienny: *ciągnący*.

Im. czynny przeszły odmienny: *ciągnął*.

Im. bierny przeszły odm.: *ciągniony*, *ciągnięty*.

Im. czynny współcz. nieodmienny: *ciągnąc*.

Im. czynny zaprzeszły nieodmienny: (*po*)*ciągnąwszy*.

Tryb rozkazujący w tej koniugacyi kończy się w osobie II licz. poj. na ij, np.: *biegnij*, *pchnij*, *chuchnij*, *drapnij*, *klęknij*; niektóre tylko czasowniki tej grupy mają końcówkę ń, np.: *płyń*, *suń*, *chłoń*, *miń*, *pluń*, *skiń*, *stań*, *wioń* i złożone.

W niektórych czasownikach, utworzonych od pierwiastków imiennych na sk, zg, pt, st zanikły głoski g, k, t przed przyrostkiem ną, np.: *wrzasnąć* (od: *wrzask*), *bryznąć* (od: *bryzg*), *szepnąć* (od: *szept*), *świsnąć* (od: *świst*).

Niektóre czasowniki, należące do tej koniugacyi, zatraciły przyrostek ną w imiesłowie czynnym przeszłym odmiennym, oraz w imiesłowie zaprzeszłym nieodmiennym, np.:

biegnąc—biegł—(do)biegłszy
blednąc—bladł—(z)bladłszy
chudnąc—chudł—(s)chudłszy
kwitnąc – kwitł—(za)kwitłszy
słabnąc—słabł – (o)słabłszy
marznąc—marzł—(z)marłszy
przysięgnąć (przysiądz) — przysiągł — przysiągłszy
polegnąc (poleg)—poległ—poległszy
ugrzęznąć—ugrzązł—ugrzązłszy.

Niektóre z tych czasowników mają formy podwójne, np.: *zgasnął* i *zgasł*, *przycichnął* i *przycichł*, *zniknął* i *znikł*, *zniknąwszy* i *zniklszy*, *uklęknął* i *ukląkł*, *uklęknąwszy* i *ukląkłszy* i t. d.

Imiesłów przeszły bierny odmienny ma w tej koniugacyi dwojaką końcówkę: na ny, np.: *natchniony*, *miniony*, *zapłoniony*, oraz na ty, np.: *pchnięty*, *tknięty*, *posunięty*; niektóre czasowniki mają podwójne formy: *ciągniony* i *ciągnięty*, *ogarniony* i *ogar-*

*nięty*, *przelękniony* i *przelęknięty*, *podźwigniony* i *podźwignięty*.

§ 35. **Koniugacya trzecia.** Do koniugacyi tej należą czasowniki, których osnowa teraźniejszości tworzy się za pomocą przyrostka je, np.: *bi- je*, *pisze* (*pis- je*), *rachu- je*, *zielenie- je*.

Gromada I zawiera czasowniki, których osnowa bezokolicznika kończy się na samogłoskę i równa jest pierwiastkowi.

Wzór VII

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | biję | bijemy |
| 2. | bijesz | bijecie |
| 3. | bije | biją. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | bijmy |
| 2. | bij | bijcie |
| 3. | niech bije | niech biją. |

Bezokolicznik: *bić*.

Imiesłów czynny współczesny odmienny: *bijący*.

Im. czynny przeszły odm.: *bił*.

Im. bierny przeszły odm.: *bity*.

Imiesłów czynny współczesny nieodmienny: *bijąc.*

Im. czynny zaprzeszły nieodmienny: *biwszy.*

W podobny sposób koniugują się:

bije — bijesz — bij — bić — bijąc — bił — bity — biwszy

gniję — gnijesz — gnij — gnić — gnijąc — gnił — (z)gniwszy

piję — pijesz — pij — pić — pijąc — pił — pity — piwszy

wiję — wijesz — wij — wić — wijąc — wił — wity — (z)wiwszy

kryję — kryjesz — kryj — kryć — kryjąc — krył — kryty — (u)krywszy

myję — myjesz — myj — myć — myjąc — mył — myty — (u)mywszy

ryję — ryjesz — ryj — ryć — ryjąc — rył — ryty — (wy)rywszy

tyję — tyjesz — tyj — tyć — tyjąc — tył — (u)tywszy

wyję — wyjesz — wyj — wyć — wyjąc — wył — (za)wywszy

czuję — czujesz — czuj — czuć — czując — czuł — czuty — (po)czuwszy

kuję — kujesz — kuj — kuć — kując — kuł — kuty — (u)kuwszy

kłuję—kłujesz—kłuj—kłuć—kłując—kłuł—kłuty—(u)kłuwszy

knuję—knujesz—knuj—knuć—knując—knuł—knuty—(u)knuwszy

pluję—plujesz—pluj—pluć—plując—pluł—pluty—(wy)pluwszy

snuję—snujesz—snuj—snuć—snując—snuł—snuty—(u)snuwszy

suję—sujesz—suj—suć—sując—suł—suty—(wy)suwszy

truję—trujesz—truj—truć—trując—truł—truty—(o)truwszy

obuję—obujesz—obuj—obuć—obuł—obuty—obuwszy

żuję—żujesz—żuj-żuć—żując—żuł—żuty—(po)żuwszy

daję—dajesz—daj—dać—dając—dał—dany—dawszy

staję—stajesz—stań—stać—stając—stał—(po)stawszy

poznam—poznasz—poznaj—poznać—poznał—poznany—poznawszy

żyję—żyjesz—żyj—żyć—żyjąc—żył—(prze)żyty—(prze)żywszy

szyję—szyjesz—szyj—szyć—szyjąc—szył—szyty—(u)szywszy

psuję—psujesz—psuj—psuć—psując—psuł—psuty—(ze)psuwszy

pruję—prujesz—pruj—pruć—prując—pruł—pruty—(po)pruwszy.

Czasownik **dać** w czasie teraźniejszym odmienia się według tego wzoru: *daję*, *dajesz* i. t. d.; dawne zaś formy: *dam*, *dasz*, *da* i t. d., przybrały znaczenie czasu przyszłego. Prócz form: *dać*, *stać* używają się też w bezokoliczniku formy częstotliwe: *dawać*, *stawać*, w rozkaźniku: *dawaj*, *stawaj*, oraz imiesłów: *(od)dawany*. Czas teraźniejszy: *dawam*, *stawam* w dzisiejszym języku zaginął.

Czasowniki: **kłuć** i **pruć**, prócz powyżej wskazannych form, mają jeszcze równoległe, dawniejsze, dziś już zanikające: *kolę—kolesz—kol—kłóć—koląc—kłół—kłóty—(u)kłówszy* i *porę—porzesz—porz—próć—porąc—prół—próty—(po)prówszy*. Tem się tłómaczy podwójna pisownia niektórych form: *kłuć* i *kłóć*, *pruć* i *próć*, *kłuł* i *kłół*, *pruty* i *próty*. Dodać należy, że formy z **u** są w powszechniejszem użyciu, niż zanikające coraz bardziej formy z **o**.

G r o m a d a II zawiera czasowniki, tworzące osnowę bezokolicznika za pomocą

przyrostka a, np.: *łamię- łamać*, *piszę-pisać*.

Wzór VIII

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | piszę | piszemy |
| 2. | piszesz | piszecie |
| 3. | pisze | piszą. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | piszmy |
| 2. | pisz | piszcie |
| 3. | niech pisze | niech piszą. |

Bezokolicznik: *pisać*.

Imiesłów czynny współczesny odm.: *piszący*.

Im. czynny przeszły odm.: *pisał*.

Im. bierny przeszły odm.: *pisany*.

Im. czynny współczesny nieodm.: *pisząc*.

Im. czynny zaprzeszły nieodmienny: (*na*)*pisawszy*.

W osnowie teraźniejszości końcowa spółgłoska pierwiastku przed przyrostkiem je ulega zmiękczeniu: p, b, m, s, z, k, g, t, d, miękczą się w p', b', m', sz, ż, cz, ź, c, dz, np.: *łupię*, *skrobię*, *drzemię*, *piszę*, *wiążę*,

*skaczę, klekocę* i t. p. Czasowniki na **tać**, jak: *deptać, klekotać, druzgotać, chłeptać* i t. p., obok form dawniejszych: *depcę, klekocę, druzgocę, chłepcę, depc, chłepc,* mają równorzędnie późniejsze i coraz bardziej rozpowszechniające się formy: *depczę, klekoczę, druzgoczę, chłepczę, depcz, chłepcz* i t. d.

Do tej samej gromady należą następujące czasowniki, których pierwiastek kończy się na samogłoskę: *chwieję—chwiać, dzieję — dziać, grzeję — grzać, leję — lać, pieję—piać, sieję—siać, śmieję się—śmiać się, wieję—wiać, ziaję—ziajać, zieję—ziać, baję—bajać, kaję się—kajać się, kraję—krajać, łaję—łajać, taję—tajać.* W czasie przeszłym w liczbie mnogiej mamy formy: *lali, grzali, piali, chwiali, siali, śmiali się* i t. d., a nie: *leli, grzeli, pieli, chwieli, sieli, śmieli się.*

Czasowniki: **mleć** i **pleć**, częściowo, przez formy, utworzone od osnowy teraźniejszości, należą do tej gromady: *mielę, mielesz, miele, mielemy, mielecie, mielą, miel, mielmy, mielcie, mielący, mieląc,* oraz: *pielę, pielesz, piele, pielemy, pielecie, pielą, piel, pielmy, pielcie, pielący, pieląc.* Inne for-

my brzmią, jak następuje: bezokolicznik: *mleć*, *pleć*, imiesłów przeszły czynny odmienny: *mełł*, *pełł*, czas przeszły: *mełłem*, *pełłem*, imiesłów zaprzeszły nieodmienny: *mełłszy*, *pełłszy* i imiesłów przeszły bierny: *mełty*, *pełty* i *mielony*, *pielony*.

Gromada III zawiera czasowniki, tworzące osnowę bezokolicznika przez dodanie do pierwiastka e miękkiego, np.: *boleć—boleję*, *siwieć—siwieję*, *czernieć—czernieję*.

Wzór IX

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | siwieję | siwiejemy |
| 2. | siewiejesz | siwiejecie |
| 3. | siwieje | siwieją. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | siwiejmy |
| 2. | siwiej | siwiejcie |
| 3. | niech siwieje | niech siwieją. |

Bezokolicznik: *siwieć*.

Imiesłów czynny współczesny odmienny: *siwiejący*.

Imiesłów czynny przeszły odmienny: *siwiał*.

Imiesłów bierny przeszły odmienny: —.

Imiesłów czynny współczesny nieodmienny: *siwiejąc*.

Imiesł. czynny zaprzeszły nieodmienny: (*o*)*siwiawszy*.

Czasowniki, należące do tej gromady, noszą miano poczynających, oznaczają bowiem czynność wzmagającą się stopniowo, a jako nieprzechodnie, nie mają strony biernej. Są pomiędzy nimi niedokonane i dokonane, np.: *siwieć—osiwieć*, *boleć—przeboleć*, *kamienieć—skamienieć*. Imiesłów przeszły odmienny kończy się na **ał, ała, ało**, l. mn. **ali, ałe** (w formie określnikowej: **ały, ała, ało, ali, ałe**), np.: *osiwiał*, *osiwiała*, *osiwiałe*, *osiwieli*, *osiwiały*; oraz *osiwiały człowiek*, *osiwiała kobieta*, *osiwiałe zwierzę*, *osiwiali ludzie*, *osiwiałe kobiety*.

Oprócz powyższych, do gromady tej należą jeszcze następujące czasowniki: **gorzeć** (*gorzeję*, *gorzejesz*, *gorzej*, *gorzejąc*, *gorzał*, (*z*)*gorzawszy*), **wrzeć** (*wrę*, *wrzesz*, *wrze* i *wre*, *wrzej*, *wrząc* i *wrąc*, *wrzał*, (*za*)-*wrzawszy*), **źrzeć** (dziś używa się tylko jako czasownik złożony: **dojrzeć** (*dojrzeję*,

*dojrzejesz, dojrzej, dojrzał, dojrzawszy*), śmieć (*śmiem, śmiesz, śmieją. śmiej, śmiąc, śmiał, śmieli, śmiawszy*), umieć (*umiem, umiesz, umieją, umiej, umiejąc, umiał, umiany, umiawszy*), chcieć (*chcę, chcesz, chciej, chcąc, chciał, chciawszy*).

Gromada IV obejmuje czasowniki, których osnowa bezokolicznika tworzy się za pomocą przyrostka **owa**, a osnowa teraźniejszości — za pomocą przyrostka **uje**, np.: *rachować—rachuję, żałować—żałuję, malować—maluję.*

### Wzór X

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | rachuję | rachujemy |
| 2. | rachujesz | rachujecie |
| 3. | rachuje | rachują. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | rachujmy |
| 2. | rachuj | rachujcie |
| 3. | niech rachuje | niech rachują. |

Bezokolicznik: *rachować.*

Imiesłów czynny współczesny odm.: *rachujący.*

Imiesłów czynny przeszły odmienny: *rachował*.

Imiesłów bierny przeszły odmienny: *rachowany*.

Imiesłów czynny współczesny nieodm.: *rachując*.

Imiesł. czynny zaprzeszły nieodmienny: (*z*)*rachowawszy*.

Według powyższego wzoru odmieniają się też czasowniki, które w dawnej polszczyźnie kończyły się w bezokoliczniku na **ować** lub **awać**, dziś zaś kończą się na **ywać** lub **iwać**, np.: *pokazywać* (dawn. *pokazować*), *obiecywać* (dawn. *obiecować*), *zatrzymywać* (dawn. *zatrzymawać*), *przemieszkiwać* (dawn. *przemieszkawać*). Inne znów mają przyrostek **ywa** w całej odmianie, np.: *oddziaływać*, *dokonywać*, *przemyśliwać* i t. d. Przyrostek **awa** zachował jeden tylko czasownik *naigrawać się*, złożony od *grawać* (dziś: *grywać*).

§ 36. **Koniugacya czwarta.** Do koniugacyi tej należą czasowniki, których osnowa teraźniejszości utworzona jest przez dodanie przyrostka **i**, np.: *wozić*—*wozi*, *uczyć*—*uczy*, *spojrzeć*—*spojrzy*, *słyszeć*—*słyszy*.

G r o m a d a I zawiera w sobie czasowniki, które w bezokoliczniku mają przyrostek i, np.: *chwali—chwalić*, *broni—bronić*, *czyni—czynić*.

W z ó r XI

C z a s t e r a ź n i e j s z y t r y b u o z n a j m u j ą c e g o

| | | |
|---|---|---|
| 1. | czynię | czynimy |
| 2. | czynisz | czynicie |
| 3. | czyni | czynią. |

T r y b r o z k a z u j ą c y

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | czyńmy |
| 2. | czyń | czyńcie |
| 3. | niech czyni | niech czynią. |

B e z o k o l i c z n i k: *czynić*.

I m i e s ł ó w c z y n n y w s p ó ł c z e s n y o d m i e n n y: *czyniący*.

I m i e s ł ó w c z y n n y p r z e s z ł y o d m i e n n y: *czynil*.

I m i e s ł ó w b i e r n y p r z e s z ł y o d m i e n n y: *czyniony*.

I m i e s ł ó w c z y n n y w s p ó ł c z e s n y n i e o d m i e n n y: *czyniąc*.

I m i e s ł. c z y n n y z a p r z e s z ł y n i e o d m i e n n y: *(u)czyniwszy*.

Przyrostek i zachowuje się we wszystkich osobach czasu teraźniejszego, np.: *robię*, *robisz*, *robi*, *robimy* (nie *robiemy*), *robicie*, *robią*. Tryb rozkazujący ma dziś formy skrócone: *rób*, *czyń*, *racz*, *chwal* (dawn. *robi*, *czyni*, *raczy*, *chwali*). Inne znowu czasowniki, jednozgłoskowe, mające w pierwiastku zbieg spółgłosek, wytworzyły w dzisiejszej polszczyźnie formy rozciągnięte, np.: *napełnij*, *mścij się*, *czcij*, (dawn.: *napełni*, *mści się*, *czci*). Pierwsza osoba liczby pojedyńczej i trzecia osoba liczby mnogiej czasu teraźniejszego miękczą spółgłoski przed końcówką ę i ą, np.: *wożę*, *wozisz*, *wożą*; *noszę*, *nosisz*, *noszą*; *puszczę*, *puścisz*, *puszczą*; *jeżdżę*—*jeździsz*—*jeżdżą* i t. d.

G r o m a d a II obejmuje czasowniki, kończące się w bezokoliczniku na eć, np.: *boli*—*boleć*, *słyszy*—*słyszeć*, *widzi* — *widzieć*.

W z ó r XII

C z a s t e r a ź n i e j s z y t r y b u o z n a j m u j ą c e g o

| | | |
|---|---|---|
| 1. | widzę | widzimy |
| 2. | widzisz | widzicie |
| 3. | widzi | widzą. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | widźmy |
| 2. | widź | widźcie |
| 3. | niech widzi | niech widzą. |

Bezokolicznik: *widzieć.*

Imiesłów czynny współczesny odmienny: *widzący.*

Imiesłów czynny przeszły odmienny: *widział.*

Imiesłów bierny przeszły odmienny: *widziany.*

Im. czynny współcz. nieodm.: *widząc.*

Im. czynny zaprzeszły nieodm.: *widziawszy.*

Do tej gromady czasowników stosują się te same, co i do gromady I, uwagi co do tworzenia I osoby l. poj. i III osoby l. mn. czasu teraźniejszego. Przyrostek i, podobnież, jak w pierwszej gromadzie, zachowuje się we wszystkich osobach czasu teraźniejszego: *widzę, widzisz, widzi, widzimy* (nie *widziemy*), *widzicie, widzą.* Jak i w I gromadzie, tryb rozkazujący ma formę albo skróconą: *cierp, myśl, siedź, patrz* (dawn.: *cierpi, myśli,*

*siedzi*, *patrzy*), albo rozciągniętą: *drżyj*, *grzmij*, *brzmij* (dawn.: *drży*, *grzmi*, *brzmi*). *Spojrzeć* i *patrzeć* mają formy podwójne: *spójrz* i *spojrzej*, *patrz* i *patrzaj*. Czasowniki: *musieć*, *myśleć*, *patrzeć*, *woleć*, *wiedzieć*, *widzieć*, składając się z przyimkami, tworzą czasowniki, należące do pierwszej gromady, t. j. z bezokolicznikiem na **ić**: *zmusić*, *zmyślić*, *rozpatrzyć*, *pozwolić*, *odwiedzić*, *nienawidzić*. *Lecieć* ma *polecieć* (udać się na skrzydłach) i *polecić* (zarekomendować), *zlecieć* (spaść) i *zlecić* (rozkazać). Czasowniki *bać się* i *stać* pochodzą ze ściągnięcia dawnych form: *bojeć się* i *stojeć*. Odmieniają się w następujący sposób: *boję się*, *boisz się*, *bój się*, *bać się*, *bojąc się*, *bał się*; *stoję*, *stoisz*, *stój*, *stać*, *stojąc*, *stał*, (*w*)*stawszy*. Dawne formy: *bojeć się*, *bojał się*, *stojeć*, *stojał* do dziś dnia zachowały się w gwarach ludowych. Czasownik **pomnieć** ma w czasie teraźniejszym: *pomnę*, *pomną* (zam.: *pomnię*, *pomnią*), jak: *ciągnę*, *ciągną*.

§ 37. **Koniugacya piąta.** Należą tu czasowniki, których osnowa teraźniejszości kończy się na **a** (ściągnięte z dawnego **aje**), a osnowa bezokolicznika — także na **ą**, za-

równo pierwotne, jak: *gram—grać*, *ufam—ufać*, jak i pochodne: *śpiewam—śpiewać*, *słucham — słuchać*, oraz częstotliwe, niedokonane: *mawiam—mawiać*, *jadam—jadać* i dokonane: *powyciągam—powyciągać*, *nawywracam—nawywracać*.

### Wzór XIII

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego

| | | |
|---|---|---|
| 1. | gram | gramy |
| 2. | grasz | gracie |
| 3. | gra | grają. |

Tryb rozkazujący

| | | |
|---|---|---|
| 1. | — | grajmy |
| 2. | graj | grajcie |
| 3. | niech gra | niech grają. |

Bezokolicznik: *grać*.

Imiesłów czynny współczesny odm.: *grający*.

Im. czynny przeszły odm.: *grał*.

Im. bierny przeszły odm.: *grany*.

Im. czynny współczesny nieodmienny: *grając*.

Im. czynny zaprzeszły nieodmienny: *grawszy*.

Dzisiejsze formy czasu teraźniejszego: *gram*, *grasz*, *gra*, zastąpiły dawne: *graję*, *grajesz*, *graje*. Czasowniki *dawać*, *stawać* i *poznawać*, oraz ich złożone w dawnym języku w czasie teraźniejszym miały formy: *dawam*, *stawam*, *poznawam*, dziś zaś — *daję*, *staję*, *poznaję* (według analogii koniugacyi III). Według koniugacyi V tworzą się formy: *dawaj*, *stawaj*, *poznawaj*, *dawać*, *stawać*, *poznawać*, *dawany*, *dostawany*, *doznawany*. Czasowniki **widać** i **słychać** dawniej odmieniały się całkowicie według koniugacyi V: *widam*, *słycham*, *widał*, *słychał*; dziś z tej koniugacyi pozostały tylko formy bezokolicznika (*widać*, *słychać*), inne zaś formy zanikły i zostały zastąpione odpowiedniemi formami czasowników: **widzieć** i **słyszeć**. Do koniugacyi tej należy również czasownik **mieć**, który odmienia się w następujący sposób: *mam*, *masz*, *ma*, *mamy*, *macie*, *mają*, *miej*, *mieć*, *mając*, *miał*, *miany*, *miawszy*.

## CZĘŚCI MOWY NIEODMIENNE.

### Przysłówki.

§ 38. Przysłówkami nazywamy wyrazy nieodmienne, określające różne okoliczności czynności lub stanu, inaczej mówiąc, określające czasowniki, np.: ona idzie *wolno*, stoję *tutaj*, jesteś *zawsze* wesoły.

Stosownie do tego, jaką okoliczność oznaczają, przysłówki dzielą się na następujące grupy:

1) Przysłówki miejsca, np.: *tu*, *tutaj*, *tam*, *nigdzie*, *wszędzie*, *gdzieniegdzie*, *dokoła*, *zdaleka*, *zblizka*, *tędy*, *niżej*, *wyżej* i t. d.

2. Przysłówki czasu, np.: *teraz*, *nigdy*, *zawsze*, *wczoraj*, *dziś*, *jutro*, *kiedyindziej*, *po dziś dzień*, *kiedyś*, *oddawna*, *dotychczas*, *zaraz* i t. d.

3. Przysłówki sposobu, np.: *dobrze*, *źle*, *tak*, *owak*, *jako tako*, *niezgorzej*, *jak*, *inaczej*, *zręcznie*, *chytrze*, *naoścież*, *po polsku*, *po łacinie*, *po kryjomu* i t. d.

4. Przysłówki przyczyny i celu,

np.: *dlatego*, *temu*, *przeto*, *zatem*, *na to*, *po to*.

5. Przysłówki stopnia i miary, np.: *tak*, *mało*, *dużo*, *wiele*, *bardzo*, *nader*, *niezmiernie*, *wielce*, *tyle*, *ledwie*, *dość*, *dosyć*, *dostatecznie*, *poniekąd*, *wcale*, *zgoła*, *nazbyt*, *zbyt*, *podwójnie*, *potrójnie*, *poczwórnie*, *dwukrotnie*, *trzykrotnie*, *w dwójnasób*, *w trójnasób*, *dwojako*, *trojako*, *po pierwsze*, *po drugie* i t. d. i t. d.

6. Przysłówki stwierdzające, np.: *tak*, *wistocie*, *istotnie*, *rzeczywiście*, *w samej rzeczy*, *niewątpliwie*, *bez wątpienia* i t. d.

7. Przysłówki przeczące, np.: *nie*, *wcale*, *zgoła*, *bynajmniej*, *przeciwnie*, *wcale nie* i t. d., oraz złożone z nie: *niedobrze*, *niezręcznie*, *nieprędko* i t. d.

8. Przysłówki pytające, oznaczające pytanie co do okoliczności czasu, miejsca, miary, sposobu, przyczyny i celu, np.: *kiedy? gdzie? skąd? dokąd, ile? jak? dlaczego? po co? na co?*

9. Przysłówki względne są te same, co i pytające, tylko odnoszą się do przysłówków w zdaniu głównem, np.: *tam*

dobrze, *gdzie* nas niema; uspokoję się dopiero *wtedy*, *gdy* cię ujrzę zdrowym.

10. Przysłówki wskazujące określać mogą, również jak i pytające, wszystkie okoliczności, np.: *tu*, *tam*, *tędy*, *wtedy*, *dotąd* i t. d.

11. Przysłówki powątpiewania i przypuszczenia: *może*, *być może*, *zapewne*, *prawdopodobnie*, *niezawodnie*, *chyba*, *bodaj* i t. d.

Przysłówki dzielą się, względnie do swego pochodzenia, na pierwotne (*tu*, *tam*, *wtedy*, *tędy*, *dotąd*, *stamtąd*, *nie*, *ile*, *gdzie*) i pochodne. Pochodne powstają z form przypadkowania rzeczowników (np.: *wraz*, *zaraz*, *wówczas*, *wtył*, *naprzód*, *nakoniec*, *bez wątpienia*, *do woli*, *dniem*, *nocą*, *pędem*, *raptem*, *poddostatkiem* i t. d), przymiotników (*sucho*, *gładko*, *nizko*, *dobrze*, *źle*, *szczerze*), zaimków (*jako*, *wszelako*, *nijako*), liczebników (*dwojako*, *trzykrotnie*, *po czwarte*), imiesłowów (*zajmująco*, *porywająco*, *zachwycająco*).

Przysłówki, utworzone z przymiotników, a zakończone na **o** i **e**, mają stopniowanie, jak przymiotniki, np.: *sucho*, *suszej*,

*najsuszej*; *gładko*, *gładziej*, *najgładziej*; *nizko*, *niżej*, *najniżej*; *dobrze*, *lepiej*, *najlepiej*; *źle*, *gorzej*, *najgorzej*; *dużo*, *więcej*, *najwięcej*; *mało*, *mniej*, *najmniej*. Stosują się tu te same prawidła, co przy stopniowaniu przymiotników; przyrostkiem stopnia wyższego jest ej, przedrostkiem stopnia najwyższego—naj.

## Przyimki.

§ 39. Przyimkami nazywamy wyrazy nieodmienne, wyrażające różne stosunki, zachodzące między osobami lub przedmiotami, np.: książka leży *na* stole, mieszkam *w* mieście, drzewo stoi *przed* domem.

Niektóre przyimki łączą się z jednym przypadkiem, inne z dwoma, jeszcze inne—z trzema.

Tylko z dopełniaczem łączą się następujące przyimki: *bez*, *prócz*, *oprócz*, *krom*, *okrom*, *dla*, *do*, *od*, *u*, *koło*, *około*, *naokoło*, *dokoła*, *obok*, *podług*, *podle*, *według*, *wedle*, *wśród*, *pośród*, *środkiem*, *poprzek*, *wpoprzek*, *naprost*, *wprost*, *miasto*, *zamiast*, *wewnątrz*, *zewnątrz*, *względem*,

*blizko*, *bliżej*, *najbliżej*, *niedaleko*, *wzdłuż*, *powyżej*, *poniżej*.

Tylko z celownikiem łączą się: *ku*, *k przeciw*, *przeciwko*, *wbrew*, *kwoli*, *gwoli*, *dzięki*.

Tylko z biernikiem łączy się: *przez*.

Tylko z miejscownikiem łączy się: *przy*.

Z dopełniaczem i celownikiem łączą się: *naprzeciw* i *naprzeciwko*.

Z dopełniaczem i biernikiem łączą się: *mimo* i *pomimo*.

Z biernikiem i narzędnikiem łączą się: *między*, *pomiędzy*, *pod*, *przed*, *nad*.

Z biernikiem i miejscownikiem łączą się: *w*, *na*, *o*.

Z dopełniaczem, biernikiem i narzędnikiem łączy się: *za*.

Z dopełniaczem, biernikiem i narzędnikiem łączy się: *z*.

Z celownikiem, biernikiem i miejscownikiem łączy się: *po*.

Przyimki dzielą się na pierwotne (*od*, *do*, *pod*, *nad*, *u*) i pochodne, utworzone z innych części mowy (*koło*, *wbrew*, *obok*, *zamiast* i t. d.). Niektóre

z przyimków pochodnych używają się jednocześnie, jako przysłówki, np.: przejść *mimo* (przysł.) i przeszedł *mimo* nas (przyim.), chodził *dookoła* (przysł.) i chodził *dookoła* klombu (przyim.).

Ze względu na swoją formę, przyimki mogą być proste (*do*, *od*, *na*, *nad*, *pod*) i złożone (*dookoła*, *pomimo*, *okrom*, *poza*, *ponad*, *popod*, *z pod*, *z nad*, *z poza*, *z pomiędzy* i t. d.).

Przyimki bardzo często wchodzą w skład wyrazów złożonych, jako przedrostki, np.: *podniebienie*, *nadziemski*, *przychodzić*, *powtóre* i t. d. Przyimki: *ob*, *pro*, *roz*, *wy*, *wez* i *prze* używają się tylko, jako przedrostki, np.: *obrywać*, *prowadzić*, *rozsypywać*, *wyrzucać*, *wezbrać*, *przechować*.

## Spójniki.

§ 40. Spójnikami nazywamy wyrazy nieodmienne, służące do łączenia jednorodnych części w zdaniu, albo zdań pomiędzy sobą, np.: weszli panowie *i* panie; przyjdę do ciebie dziś *albo* jutro; panie wyszły, *a* panowie zostali; przyjdę do ciebie, *jeśli* będę mógł.

Spójniki dzielą się na spółrzędne i podrzędne.

Spółrzędne służą do łączenia jednorodnych części zdań albo zdań spółrzędnych i dzielą się na:

a) łączne: *i*, *też*, *także*, *tudzież*, *oraz*, *nadto*, *czyli*, *to jest*, *mianowicie*, *jak oto*;

b) porządkowe: *naprzód*, *potem*, *dalej*, *nareszcie*, *wreszcie*, *nakoniec*;

c) stopniujące: *nie tylko—lecz także*, *ale i*, *lecz nawet*;

d) rozłączne: *to—to*, *już—już*, *jużto—jużto*, *częścią—częścią*, *bądź—bądź*, *czy-to—czy-to*, *ani—ani*, *ni—ni*;

e) przeciwstawne: *nie—lecz*, *nie—lecz raczej*;

f) ograniczające: *a*, *ale*, *lecz*, *zaś*, *atoli*, *jednak*, *jednakże*, *przecież*, *wszakże*, *wszelako*, *tylko*, *tymczasem*, *z tem wszystkiem*;

g) wyłączające: *albo—albo*;

h) wnioskujące: *więc*, *przeto*, *zatem*, *tedy*, *stąd*;

i) miejscowe: *tam*, *stąd*, *tędy*;

k) czasowe: *wtem*, *wtedy*, *wtenczas*, *przedtem*, *wprzód*, *tymczasem*, *potem*, *odtąd*, *dopóty*;

l) porównawcze i stopniujące: *tak, również, o tyle, tem bardziej, tem*;

ł) przyczynowe: *bo, bowiem, albowiem, gdyż*;

m) skutkowe: *dlatego, wskutek, tego*;

n) celowe: *na to, ku temu, w tym celu*;

o) warunkowe: *w takim razie, inaczej, niech*;

p) przyzwalające: *wprawdzie, prawda*.

Spójniki podrzędne łączą zdanie podrzędne z głównem, albo z tem podrzędnem, od którego zależy, i dzielą się na następujące grupy:

a) rzeczowne: *że, iż, czy, jak*;

b) czasowe: *gdy, kiedy, skoro, podczas gdy, jak, ledwie że, nim, zanim, odkąd, dopokąd, dopóki, aż, jak, tylko, skoro tylko*;

c) miejscowe: *gdzie, skąd, dokąd, kędy, którędy*;

d) porównawcze: *jak, jako, jakby, jakoby, ile, o ile, im, niż, niżeli*;

e) skutkowe: *tak—iż*;

f) przyczynowe: *ponieważ, dlatego, że, z przyczyny że, ile że, zwłaszcza że*;

g) c e l o w e: *by*, *aby*, *ażeby*, *iżby*, *żeby*;

h) w a r u n k o w e: *jeśli*, *jeżeli*, *gdyby*; *chyba że*, *byle*, *byle tylko*;

i) p r z y z w a l a j ą c e: *choć*, *chociaż*, *lubo*, *acz*, *aczkolwiek*, *jakkolwiek*, *pomimo że*, *prawda że*.

Ze względu na pochodzenie, spójniki dzielą się na p i e r w o t n e (np.: *i*, *a*, *ale*, *ani*, *lecz*, *że*, *bo*) i p o c h o d n e, wywodzące się z różnych form imion i czasowników, np: *jeśli* (=*jest li*), *bowiem* (=*bo wiem*), *skoro* (od: *skory*), *lubo* (od: *luby*) i t. d.

## Wykrzykniki.

§ 41. Wykrzyknikami nazywamy wyrazy nieodmienne, oznaczające uczucia, albo naśladujące dźwięki natury, np.: *och! ach! oj oj! niestety! hola! dyń-dyń-dyń! paf! pęc!* i t. d.

Wykrzykniki dzielą się na:

a) wyrażające u c z u c i a, np.: *och! ach! oj-oj! niestety! biada! aj! pfe! gwałtu!*;

b) wyrażające w o l ę, t. j. rozkaz, zakaz, zachętę, podnietę, groźbę i t. p.: *nu! nuże! dalej! precz! cyt! sza! prrr! wio! hola!*;

c) naśladujące **dźwięki natury**, np.: *brzdęk! pęc! paf! lu! wiu! miau! ku-ku! chlast! mach!*

Wykrzykniki dzielą się, ze względu na pochodzenie, na **właściwe**, które nie są niczem innem, jak tylko okrzykami (np.: *och! oj! aj! tfu!* i t. d.), i **pochodne**, wywodzące się od różnych form części mowy odmiennych, np.: *biada! niestety! gwałtu! gore! przebóg! brawo! basta! dalibóg! naści! marsz!*

## Etymologia czyli słoworód.

§ 42. **Pojęcia zasadnicze.** Etymologią czyli słoworodem nazywamy część gramatyki o tworzeniu i pochodzeniu wyrazów.

Cząstki składowe wyrazów są to: **pierwiastek** czyli **rdzeń**, **osnowa** czyli **temat**, **przyrostki** czyli **sufiksy**, **przedrostki** czyli **prefiksy**, **końcówki**.

**Pierwiastkiem** nazywamy zasadniczą część wyrazu, w której zawiera się jego znaczenie, np. w wyrazach: *rząd, rządca, zarząd, obrządek, wyrządzać, urządzenie, porządek, rządny, nierząd* i t. d.

jest jeden wspólny pierwiastek **rząd**. Tak więc wszystkie te wyrazy są pokrewne pod względem pochodzenia, należą niejako do jednej rodziny. To samo można powiedzieć o grupie wyrazów: *brać*, *zabór*, *wybierać*, *odbiorca*, *pozbierać*, *brzemię*, *obierzyny*, *zbór*, *wyborowy*, w których pierwiastkiem jest **br**, przybierające, zgodnie z zasadami fonetyki, różne formy: *br*, *bór*, *bier*, *bior*, *brze*, *bierz*, *bor*.

Przyrostkami nazywamy cząstki wyrazów, dołączane po pierwiastku, np.: rząd-*ca*, porząd-*ek*, rząd-*ny*, wyrządz-*ać*, obierz-*yny*, wybor-*owy* i t. d.

Końcówką nazywamy zakończenie form deklinacyi i koniugacyi, np.: rządc*a*, rządc*y*, rządc*ę*, rządc*ą*, rządc*owie*, rządc*ami* i t. d.

Osnową nazywamy część wyrazu, którą otrzymamy, odrzuciwszy jego końcówkę, np.: osnową wyrazu *rządca* będzie *rządc*, osnową wyrazu *rządny* będzie — *rządn*, osnową czasownika *rządzić* stanowi *rządzi* i t. d.

Przedrostkiem nazywamy część wyrazu, dodawaną przed pierwiastkiem, np.: *ob*-rządek, *wy*-rządzać, *u*-rządzenie, *po*-rządek i t. p.

Mamy wreszcie w języku polskim cały szereg wyrazów złożonych, t. j. powstałych z zespolenia dwóch wyrazów, czyli dwu pierwiastków, np.: *Wielkanoc*, *wniebowstąpienie*, *zmartwychwstanie*, *białogłowa*, *obieżyświat*, *muchomór*, *blado-różowy*, *Czarnolas*, *marnotrawca*. Wogóle jednak język nasz w tworzeniu wyrazów złożonych nie posiada tej giętkości, co np. niemiecki, i dlatego też w tworzeniu takich wyrazów należy być ostrożnym, inaczej bowiem powstają dziwolągi w rodzaju: *listonosz*, *cichochody* (pantofle), *gwiazdopatrznia* (obserwatoryum astronomiczne) i t. p.

§ 43. **Przyrostki rzeczowników.** Rzeczowniki, nie posiadające żadnych przyrostków, nazywamy pierwotnymi, np.: *syn*, *woda*, *pole*. Wszystkie inne rzeczowniki, utworzone przez dodanie do pierwiastków różnych przyrostków, a także przez zmiany samogłosek w pierwiastkach (t. zw. zmiany etymologiczne), nazywają się pochodnemi, np.: *rządca*, *porządek*, *odbiorca*, *zbór*.

Następujące są najważniejsze przyrostki rzeczowników rodzaju męskiego:

1) przyrostki: **acz**, **iacz**, **arz**, **iarz**, **ca**,

**ciel, iec, nik, erz** tworzą najczęściej nazwy osób działających, np.: *kopacz, poprawiacz, rymarz, kpiarz, mówca, odnowiciel, kupiec, kapelusznik, płatnerz*;

2) przyrostki: **ak** i **iak** tworzą nazwę osób lub rzeczy, posiadających pewną cechę (np.: *pismak, dworak, krzyżak*), nazwy mieszkańców (*Polak, Ślązak*) albo wreszcie rzecz nieżyjącą (np.: *leżak, wiatrak*);

3) przyrostek **ianin** tworzy imiona, oznaczające mieszkańców krajów i miast, np.: *Warszawianin, Krakowianin, Podpolanin*, podobnie jak przyrostek **czyk** (*Poznańczyk, Wileńczyk*), który tworzy też nazwy czeladników, np.: *stolarczyk, ślusarczyk, kowalczyk*;

4) przyrostki: **icz** (dawniej **ic**), **ewicz, owicz** służą do tworzenia nazw synów po ojcach, np.: *panicz, wojewodzic, królewicz, Szymonowicz*;

5) przyrostki: **ek, iek, eczek, aszek, iaszek, uszek, iuszek, ik, iś, o, uś, iuś**, tworzą imiona męskie zdrobniałe, np.: *stołek, roczek, stoleczek, ojcaszek, braciaszek, staruszek, leniuszek, stolik, wygodniś, Stasio, tatuś, dziadziuś*;

6) przyrostek **or** oznacza zwierzę samca, np.: *kaczor*, *gęsior*;

7) przyrostki: **al**, **la**, **un**, **ur**, **och**, **uch**, tworzą nazwy osób działających, ale są rzadziej używane, np.: *drwal*, *cieśla*, *piastun*, *piechur*, *tłuścioch*, *leniuch*.

Następujące są najważniejszych przyrostków, tworzących rzeczowniki rodzaju żeńskiego:

1) przyrostek **ka** tworzy nazwy kobiet (*Polka*, *Niemka*), nazwy wyrobów (*słomianka*, *anyżówka*), nazwy działania (*orka*, *młocka*), narzędzi (*żniwiarka*, *kosiarka*), chorób (*wysypka*, *gorączka*);

2) przyrostki: **ica**, **nica**, tworzą nazwy samic (*orlica*, *tygrysica*), kobiet, posiadających pewne cechy (np.: *grzesznica*, *wietrznica*), pomieszczeń dla pewnych towarów (np.: *cukiernica*, *sernica*);

3) przyrostek **ina** tworzy nazwy żon od męskich na **a**, **i** (np.: *Zawiszyna*, *podstolina*), materyał (*dębina*, *sośnina*), niepotrzebne działanie (*pisanina*, *gadanina*);

4) przyrostek **anka** tworzy nazwy córek od męskich na **a**, **i** (np.: *podkomorzanka*, *Sapieżanka*;

5) przyrostki: **ość**, **izna**, **otą** tworzą

rzeczowniki umysłowe od przymiotników, np.: *chyżość*, *małość*, *bielizna*, *szarzyzna*, *niemota*, *głupota*.

6) przyrostek **owa** tworzy nazwy żon, np.: *piekarzowa*, *adwokatowa*, *Szymonowa*, *Tarłowa*, podobnie jak przyrostek **ówna**— nazwy córek, np.: *piekarzówna*, *adwokatówna*, *Szymonowiczówna*, *Tarłówna*;

7) przyrostki: **nia**, **ownia**, **alnia**, **arnia**, **utnia**, oznaczają miejsca, gdzie się coś robi albo znajduje, np.: *szatnia*, *wozownia*, *drwalnia*, *drukarnia*, *drewutnia*;

8) przyrostek **yni** tworzy nazwy kobiet, zajmujących się czem, np.: *wychowawczyni*, *mistrzyni*, *gospodyni*, *łowczyni*.

9) przyrostki: **cia**, **ka**, **eczka**, **yna**, **uchna**, **ula**, **unia**, **uńcia**, **usia** tworzą imiona żeńskie zdrobniałe, np.: *babcia*, *rączka*, *baryłeczka*, *nożyna*, *matuchna*, *babula*, *kawunia*, *mamuńcia*, *mamusia*.

Przyrostki, tworzące rzeczowniki rodzaju nijakiego, są następujące:

1) przyrostek **ie** tworzy rzeczowniki umysłowe od czasowników, np.: *spanie*, *mówienie*, *czytanie*, oraz imiona zbiorowe, np.: *kwiecie*, *liście*, *igliwie*;

2) przyrostek **dło** oznacza narzędzie, np.: *mydło*, *kowadło*, *radło*;

3) przyrostek **isko** oznacza miejsce, na którem coś było lub coś się działo (np.: *grochowisko*, *ziemniaczysko*, *popielisko*), albo osady do narzędzi, np.: *cepisko*, *biczysko*, *toporzysko*;

4) przyrostki: **stwo**, **ostwo**, **owstwo** oznaczają rzeczowniki umysłowe, np : *rolnictwo*, *malarstwo*, albo rzeczowniki zbiorowe, np.: *wujostwo* (rzadziej: *wujowstwo*), *Janostwo*, *kupiectwo*, *chłopstwo*;

5) rzadziej używane przyrostki: **ło**, **wo**, **mo**, **mię** tworzą rzeczowniki, oznaczające narzędzie albo materyał, z którego coś zrobione, np.: *wiosło* (od: *wieść*), *paliwo* (od: *palić*), *pismo* (od: *pisać*), *znamię* (od: *znać*);

6) przyrostki: **ę**, **ątko**, **ko** tworzą rzeczowniki zdrobniałe rodzaju nijakiego, np.: *kurczę*, *kurczątko*, *pólko*.

Rzeczowniki zgrubiałe wszystkich rodzajów tworzą się za pomocą przyrostków: **isko**, **sko**, **ica**, **ura**, np.: *chłopisko*, *babsko*, *szablica*, *szlachciura*.

§ 44. **Przyrostki przymiotników.** Do najczęściej używanych przyrostków przymiotnikowych należą następujące:

1) **czy, awczy**, np.: *zbawczy*, *badawczy*;

2) **any** (dla tworzenia przymiotników materyalnych), np.: *drewniany*, *blaszany*;

3) **aty, owaty**, np.: *brodaty*, *skrzydlaty*, *ospowaty*, *krostowaty*;

4) **asty**, np.: *trawiasty*, *bibulasty*, *głowiasty*;

5) **awy** (oznacza niższy stopień właściwości): *słodkawy*, *białawy*;

6) **in** (tworzy przymiotniki dzierżawcze) *mamin*, *marysin*, *niańczyn*;

7) **isty**, np.: *piaszczysty*, *bagnisty*;

8) **liwy**, np.: *kochliwy*, *żarliwy*;

9) **ny**, np : *rządny*, *radny*, *przydrożny*, *srebrny*, *żelazny*;

10) **iczny, yczny** (w wyrazach z greckiego i łaciny), np.: *fizyczny*, *matematyczny*, *melancholiczny*, podobnie jak: **ijny, yjny** (*elegijny*, *wizyjny*) i **alny** (*generalny*, *gimnazyalny*);

11) **alny** (w przymiotnikach swojskich) np.: *sypialny*, *jadalny*, *nienaruszalny*, *niezniszczalny*;

12) **ów, owy**—w dzierżawczych, np.: *ojców*, *ojcowy*. *doktorowy*, w materyalnych — *dębowy*, *stalowy* i wielu innych;

13) **owny**, np.: *szanowny*, *zyskowny*;

14) ski, jeden z najczęściej używanych, np.: *miejski*, *wiejski*, *ziemski*, *boski*, *polski*, *francuski*;

15) owski i iński, np.: *katowski*, *zygmuntowski*, *macierzyński*, *staroświecki*;

16) ejski, ijski, ański (od nazw geograficznych) np.: *galilejski*, *nicejski*, *brazylijski*, *chilijski*, *amerykański*, *neapolitański*;

17) i (dla przymiotników dzierżawczych), np.: *koguci*, *wilczy*, *lwi*;

18) przyrostki: uchny, usi, utki, uśki, uni, uczki, eńki, uteczki, uteńki, usieńki, utenieczki, usieneńki, uteneczki, usieneczki tworzą przymiotniki, oznaczające zwiększony stopień właściwości, np.: *mały*, *maluchny*, *malusi*, *malutki*, *maluśki*, *maluni*, *maluczki*, *maleńki*, *maluteczki*, *maluteńki*, *malutenieczki*, *malusieneńki*, *maluteneczki*, *malusieneczki*.

O przyrostkach stopniowania przymiotników i przysłówków, oraz o przyrostkach czasowników mówiliśmy już poprzednio.

# SPIS RZECZY.

## BIBLJOTECZKA NARODOWA